

Loon- vorming

**BAS BUTLER, DIRK VAN DEN BERGEN,
HENK KRANENDONK, BAS VAN BAVEL, SERVAAS STORM,
RO NAASTEPAD, LAURENS HARTEVELD, PETER SMULDERS,
ROBIN FRANSMAN EN BAS TER WEEL**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN
**BARBARA BAARSMA, WIM BOONSTRA, MACHIEL MULDER, EVELIEN VANDERHAEGHEN,
LUC VAN OOTEGEM, ELSY VERHOFSTADT EN JOSSE DELFGAAUW**

Week van het economieonderwijs

December

Maandag 12

**Rethinking
Discussieavond
met Steven Keen
(Amsterdam)**

Dinsdag 13

**Expertmeeting
(Amsterdam)**

**Teaching
Economics
using
Experiments
(Nijmegen)**

Woensdag 14

**VECON
studiemiddag
(Utrecht)**

Donderdag 15

**Oratie
Lans Bovenberg
(Tilburg)**

**Bijeenkomst
vaardigheden-
onderwijs
(Rotterdam)**

Vrijdag 16

**AEclipse
Studenten-
olympiade
(Rotterdam)**

**TPEdigitaal
bundel
(Rotterdam)**

**KVS
Preadviezen
(Rotterdam)**

**Feestlijke
afsluiting
(Rotterdam)**

*Vrijdag de 16e (Rotterdam)
Een feestelijke afsluiting
met Klaas Knot, Arnold
Heertje, Eric van Damme,
Coen Teulings, Arnoud Boot,
Esther-Mirjam Sent en vele
anderen ...*

www.esb.nu/onderwijs

Inhoud

Agenda & Personalia **688**

Uitgelicht **690**

Loonvorming

Definitie lost probleem zelfstandigen niet op

JASPER LUKKEZEN

692

Herziening arbeidsinkomensquote: aanleiding en resultaten

BAS BUTLER, DIRK VAN DEN BERGEN & HENK KRANENDONK

694

Loonruimte

696

De stijging en daling van het arbeidsaandeel over de lange termijn

BAS VAN BAVEL

698

De dalende arbeidsinkomensquote in macro-economisch perspectief

SERVAAS STORM & RO NAASTEPAD

702

Waarderen werkgevers de cao nog?

LAURENS HARTEVELD & PETER SMULDERS

706

Naar een nieuwe consensus over de loonontwikkeling in Nederland

ROBIN FRANSMAN

709

Beter meten zonder meer te weten

BAS TER WEEL

712

Literatuurlijst

713

Lacunes in degelijk WRR rapport over de financiële sector

BARBARA BAARSMA & WIM BOONSTRA

714

De markt voor groene stroom is een fictie

MACHIEL MULDER

718

Statistiek

722

De gevolgen van (jeugd)werkloosheid voor de latere levenstevredenheid

EVELIEN VANDERHAEGHEN, LUC VAN OOTEGEM &

ELSY VERHOFSTADT

724

Interview met Joseph E. Stiglitz

JASPER LUKKEZEN & RUBEN VAN OOSTEN

728

Nobelprijs voor contracttheorie

JOSSE DELFGAAUW

732

Ceteris Paribus

734

Agenda & Personalia

Voor meer informatie en een volledig overzicht van de Nederlandse economische agenda kunt u terecht op www.esb.nu/agenda

November

- 18 **CPB Congres** – *Flexibele arbeid in Europa*, o.a. Torben Andersen (Aarhus Universitet, Denemarken) en Per Skedinger (Stockholms Universitet, Zweden).
- 21 **ISS 14th Development Dialogue** – *Do we need to grow? Problematizing growth economy in development*, o.a. Arjun Bedi en Howard Nicholas (Erasmus Universiteit Rotterdam).
- 22 **USE seminar** – *On the industry specificity of human capital and business cycles*, Vahagn Jerbashian (Universitat de Barcelona, Spanje).
Tinbergen seminar – *Did the English strategy reduce inequalities in health?*, Yannan Hu (Erasmus Medisch Centrum, Rotterdam).
TIAS conferentie – *Supply chain sustainability*, Jacqueline Bloemhof (Wageningen Universiteit).
ISS seminar – *The promises of Fintech: A future for the financial system?*, Geert Lovink (Institute of Network Cultures, Nederland) en Alain Nkurikiye (Justice Accelerator Team Hiil, Burundi).
Sustainable Finance Lab conferentie – *Wie gaat er over het geld?*, o.a. Martin Wolf (Financial Times, Verenigd Koninkrijk), Ben Dyson (Positive Money, Verenigd Koninkrijk) en Arnoud Boot (UvA en SFL).
- 23 **CREED seminar** – *Costly consumers mistakes' in credence goods markets*, Matthias Sutter (Universität zu Köln, Duitsland).
- 24 **Tinbergen seminar** – *Why do distressed firms acquire?*, Eden Zhang (Erasmus Universiteit Rotterdam).
DNB seminar – *Low inflation and monetary policy in the euro area*, Stefano Neri (Banca d'Italia, Italië).
Commissievergadering van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – over pensioenonderwerpen.
- 29 **DNB seminar** – *Bank business models at zero interest rates*, Julia Schaumberg (Vrije Universiteit Amsterdam).
CPB seminar – *Subsidies, substitution and spillovers of formal child care*, Hans Kippersluis (Erasmus Universiteit Rotterdam).
Commissievergadering van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu – over duurzaamheid en het milieu.
Commissievergadering van het Ministerie van Economische Zaken – over elektrisch rijden.

NEDERLANDSE FLEXIBILISERING?

Het vaste contract is op zijn retour. Op dit moment werkt in Nederland 62 procent van de werkzame personen op een vast contract; dertien jaar geleden was dit nog 72 procent. Omdat deze opmars slechts deels verklaard kan worden uit preferenties van de werkenden, er geen sprake is van een onontkoombare internationale trend en de ontwikkeling ook niet als tijdelijk te duiden is, lijkt de manier waarop we in Nederland de zaken geregeld hebben een belangrijke verklaring. Keuzes worden tenslotte niet in een institutioneel vacuüm gemaakt. Instituties kanaliseren het gedrag van deelnemers op de arbeidsmarkt. Het CPB heeft experts uit zeven Europese landen uitgenodigd om te spreken over flexibiliteit op de arbeidsmarkt in hun land.

December

- 1 **WRR Lecture 2016** – *Living on the edge: the growth of precariousness and why it matters for health*, Martin McKee (London School of Hygiene and Tropical Medicine, Verenigd Koninkrijk).
- 2 **ERIM seminar** – *Strategies for innovation in China*, George Yip (Erasmus Universiteit Rotterdam).
Tinbergen workshop – *Prosocial motivation at work*, o.a. Robert Dur en Josse Delfgaauw (Erasmus Universiteit Rotterdam).
- 6 **CPB seminar** – *Intergenerational spillovers in disability insurance*, Anne Gielen (Tilburg University).
- 7 **Commissievergadering van het Ministerie van Economische Zaken** – over ondernemen en bedrijfsfinanciering.
TIAS conferentie – *Entrepreneurial and innovation network meeting for startups*, Carla Koen (Technische Universiteit Eindhoven).
Commissievergadering van het Ministerie van Economische Zaken – over de gastvrijheidseconomie.
- 8 **Tinbergen seminar** – *Director attention and firm value*, Rex Wang (Erasmus Universiteit Rotterdam).
CPB 9th Health Policy Workshop – *Regional variation in health care: What can we learn from it?*, Joe Newhouse (Harvard Medical School, Verenigde Staten), Gert Westert (Radboudumc) en Martin Salm (Tilburg University).
- 12 **Tinbergen seminar** – *On the measurement of inequality, cost-of-living indexes, and the expenditure function under homothetic and quasi-homothetic preferences*, Dan Black (The University of Chicago, Verenigde Staten).
- 14 **Commissievergadering van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid** – over arbeidsomstandigheden.
- 15 **Tinbergen seminar** – *Endogenous information, adverse selection, and prevention: Implications for genetic testing policy*, Richard Peter (University of Iowa, Verenigde Staten).

WIE GAAT ER OVER HET GELD?

Sinds 2008 weten we hoe de financiële sector de samenleving kan ontwrichten. Excessieve kredietverlening was een van de oorzaken en tijdens de crisis was er juist een tekort aan geld. Banken kregen veel kritiek, want zij zijn het immers die via hun kredietverlening bijna al het geld scheppen. Steeds meer economen bepleiten een grotere rol voor de overheid. Maar is dat nog nodig na de verbouwing die de financiële sector de laatste jaren heeft ondergaan? En kan het, een overheid die geld schept? Hoe ziet dat er uit? En wat zijn daarvan de gevolgen voor bijvoorbeeld ons inkomen en de werkgelegenheid? Deze vragen worden beantwoord op een avond van het Sustainable Finance Lab met prominente gelddenkers uit het Verenigd Koninkrijk en Nederland.

Oratiebespreking

In Nederland is het marktaandeel van het openbaar vervoer vooral hoog in het vervoer van en naar een van de vijf grote steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Eindhoven). Zo reist bijvoorbeeld in de ochtendspits zo'n veertig procent van de forensen per openbaar vervoer bij afstanden van meer dan tien kilometer naar een van deze vijf steden. Om deze grote groep reizigers goed te kunnen bedienen, is een hoogfrequent en betrouwbaar ov-systeem noodzakelijk.

De afgelopen decennia is optimalisatie in het openbaar vervoer vooral succesvol geweest bij tactische of operationele planningsproblemen. Het doel was daarbij vooral om de kosten te reduceren. Omdat dit doel ook de komende jaren belangrijk zal blijven, zal ik in mijn oratie ingaan op het vinden van de 'beste' planning. Dit zal ik illustreren aan de hand van een voorbeeld van de personeelsplanning, die aan allerlei randvoorwaarden moet voldoen, bijvoorbeeld uit de Arbeidstijdenwet en de cao. Het beste personeelsplan is het plan dat aan al deze randvoorwaarden voldoet en tegelijkertijd zo min mogelijk kost. Tot nu toe vindt de personeelsplanning in twee stappen plaats: eerst worden de diensten vastgesteld en

18 nov:
Dennis Huisman,
Goed, beter, best!
Over optimalisatie
in het openbaar
vervoer.

vervolgens de roosters. Zo'n aanpak zal echter zelden tot de beste oplossing leiden en het is zelfs mogelijk dat er niet eens een 'goede' of zelfs helemaal geen oplossing uitkomt. Een geïntegreerde aanpak kan dit probleem verhelpen.

Een ander belangrijk aandachtsgebied binnen het openbaar vervoer is het verbeteren van de service aan de reiziger. In het bijzonder zal ik in mijn oratie ingaan op het verbeteren van de betrouwbaarheid van de treinreis. Vertragingen zijn immers een van de grootste ergernissen van de reiziger. Dit geldt zowel voor kleine vertragingen die bijvoorbeeld leiden tot een gemiste overstap als voor grote verstoringen waarbij het treinverkeer op een bepaald traject gestremd is. Door goed gebruik te maken van optimalisatie kan bijvoorbeeld de bijsturing van de treindienst bij verstoringen beter worden.

Promoties

Erasmus Universiteit Rotterdam
Harro van Heuvelen – *Export prices, trade dynamics and economic development*, 2 december.

Tilburg University

Stefan Hubner – *Topics in nonparametric identification and estimation*, 18 november.

Merga Itansa – *Employee organizational commitment: The role of HRM practices, public service motivation and job satisfaction*, 28 november.

Deribe Aga – *Factors affecting the success of development projects: A behavioral perspective*, 28 november.

Irfan Ali – *Impact of ERPS on financial performance of adopters and non-adopters: Empirical evidences from Pakistan*, 5 december.

Anna Fältén – *Essays on mergers and acquisitions*, 6 december.

Xu Lang – *Essays in microeconomic theory*, 6 december.

Yi He – *Multivariate extreme value statistics for risk assessment*, 6 december.

Yan Wang – *The bridge of dreams: Towards a method for operational performance alignment in IT-enabled service supply chains*, 7 december.

Cees de Valk – *A large deviations approach to the statistics of extreme events*, 7 december.

Masha Jahan Dideh – *Essays on public economics*, 9 december.

Ali Motavasseli – *Essays on environmental policy and household economics*, 13 december.

Universiteit van Amsterdam

Francisco Gomez Martinez – *Essays in industrial organization: How information and communication affect market outcomes*, 23 november.

Universiteit Maastricht

Cécile Cherrier – *The expansion of basic social protection in low-income countries; An analysis of foreign aid actors' role in the emergence of social transfers in sub-Saharan Africa*, 22 november.

Oraties

Erasmus Universiteit Rotterdam

Dennis Huisman – *Goed, beter, best! Over optimalisatie in het openbaar vervoer*, 18 november.

Universiteit Maastricht

Jaap Bos – *A tale of efficiency and its discontents*, 18 november.

Richard Martina – *Uncertainty and resource constraints in the small island developing states; Essays in entrepreneurial cognition*, 22 november.

Natalia Popova – *Migration in the periphery of the European Union: Determinants of successful and sustainable labour market integration of return migrants in Albania, Egypt, Moldova and Tunisia*, 24 november.

Vrije Universiteit van Amsterdam

Jiangyu Ji – *Three essays in empirical finance*, 28 november.

Chris Jacobs-Crisioni – *Geographical analyses of different aspects of the spatial organisation of society*, 30 november.

Benoemingen

CPB

Jeroen Hinloopen is benoemd tot onderdirecteur van het Centraal Planbureau. Hij vult per 1 februari 2017 de vacature op die was ontstaan door het vertrek van Bas ter Weel.

Uitgelicht

Tanken over de grens

Door de hoge Nederlandse benzineprijzen lijkt tanken in het buitenland een lucratief alternatief voor mensen die in een grensgebied wonen. Jansen en Jonker gebruiken microdata om te achterhalen of Nederlanders inderdaad meer over de grens gaan tanken als de benzineprijzen stijgen. Verrassend genoeg blijkt dat Nederlanders alleen in extreme gevallen reageren op veranderende benzineprijzen door in het buitenland te gaan tanken. Nederlanders zijn wat dat betreft ongevoeliger voor prijsschommelingen dan andere Europeanen. Dit komt mogelijk doordat veel Nederlandse benzinstations een spaarsysteem hebben waardoor de Nederlandse tankers loyaal zijn.

Jansen, D. en N. Jonker (2016) Fuel tourism in Dutch border regions: are only salient price differentials relevant? *DNB Working Paper*, 519.

Onerlijke politici

Ook tijdens de onlangs afgelopen Amerikaanse verkiezingen was er weer veel discussie over de vraag wat het beste electorale systeem is. Fehrler *et al.* bestuderen middels theoretisch en experimenteel onderzoek welke rol zelfselectie speelt bij kandidaten. Voor de verkiezingen doen kandidaten allerlei beloftes, de vraag is in hoeverre ze deze ook nakomen nadat ze gekozen zijn. Onerlijke kandidaten hebben er minder moeite mee om de gemaakte beloftes te breken en hun verkregen positie te gebruiken voor persoonlijk gewin. Doordat deze kandidaten makkelijker beloftes doen, hebben ze ook een grotere kans om te winnen. Deze buitenproportionele zelfselectie van onerlijke kandidaten kan tegengegaan worden door het proces zo transparant mogelijk voor de kiezers te maken.

Fehrler, S., U. Fischbacher en M. Schneider (2016) Who runs? Honesty and self-selection into politics. *IZA Discussion Paper*, 10258.

Reactie op belasting

Hoe reageren Nederlandse belastingbetalers als ze ineens meer belasting moeten betalen over hun laatst verdiende euro? Dekker *et al.* onderzoeken deze vraag door te kijken naar de verdeling van inkomens rond de grenzen van de schijven van de inkomstenbelasting. Een concentratie van inkomens – het zogenoemde *bunching* – net voordat het hogere tarief ingaat, toont aan dat mensen hun inkomen aanpassen op het moment dat ze in een hogere schijf terecht dreigen te komen, bijvoorbeeld door te schuiven met de hypotheekrenteaf trek.

Dekker, V., K. Strohmaier en B. Bosch (2016) A data-driven procedure to determine the bunching window: an application to the Netherlands. *CPB Discussion Paper*, 336.

Ondernemen na ontslag

Arbeidsbeschermingswetgeving geeft werknemers recht op een opzegtermijn of een ontslagvergoeding. Liebrechts en Stam onderzoeken het effect van deze wetgeving op de ondernemersdrang van de ontslagen werknemer. Hun dataonderzoek wijst uit dat een ontslagvergoeding een negatieve invloed heeft op het ondernemende gedrag van een werknemer, terwijl een opzegtermijn een positieve invloed heeft. Een ontslagvergoeding zorgt er mogelijk voor dat er geen directe dwang is om een nieuwe baan te zoeken. Een opzegtermijn stimuleert mensen daarentegen om een nieuwe uitdaging aan te gaan.

Liebrechts, W. en E. Stam (2016) Employment protection and entrepreneurship: unpacking the effects of employment protection legislation on the allocation of entrepreneurial activity in society. *USE Discussion Paper*, 16-08.

Concurreren

In de zakenwereld is er nog steeds een gebrek aan vrouwen in topposities. Hoyer *et al.* testen de hypothese dat vrouwen niet zo vaak op deze posities terechtkomen omdat ze concurrentie met andere werknemers ontwijken. De auteurs onderzoeken dit door middel van een experiment waarbij kandidaten de keuze krijgen om betaald te worden per verrichte taak of naar hun prestaties ten opzichte van de andere kandidaten. Hieruit blijkt dat mannen vaker kiezen voor het competitieve betalingssysteem dan vrouwen. Deze genderkloof verdwijnt echter wanneer er alleen gekeken wordt naar studenten met bovengemid-

Goedkopere medicijnen

Het invoeren van een systeem waarbij consumenten zelf een deel van de gebruikte medicijnen moeten betalen, kan het probleem van een te dure verzorgingsstaat tegengaan. Consumenten kunnen aan dit zogenoemde remgeld ontsnappen door te switchen naar goedkopere medicijnen. Herr en Suppliet onderzoeken of deze optie invloed heeft op de prijsstrategie van de farmaceuten door data over medicijnverkoop tussen 2007 en 2010 in Duitsland te analyseren. Deze analyse laat zien dat generieke producenten

13,6 miljard euro bedroegen de totale uitgaven aan R&D in Nederland in 2015.

Dat is 2,01 procent van het bbp en daarmee nog onder het kabinetsdoel van 2,5 procent in 2020. (Bron: CBS)

naar de top

delde studieresultaten – vrouwen zijn hier net zo competitief als mannen. Dit leidt tot de conclusie dat studieresultaten, met name bij vrouwen, niet alleen een indicator zijn van cognitieve capaciteiten, maar ook invloed hebben op het zelfbeeld van mensen wat betreft hun prestaties in een competitieve wereld later tijdens hun leven. En dit terwijl studieresultaten geen invloed hadden op de prestaties tijdens het experiment.

Hoyer, B., T. van Huizen, L. Keijzer *et al.* (2016) Do talented women shy away from competition. *USE Discussion Paper*, 16-06.

hun prijzen met vier tot negen procent verlagen, terwijl merkfabrikanten hun prijzen met twee tot zeven procent verhogen. Deze marktsegmentatie wordt verklaard door de gedifferentieerde zorgverzekeringsdekking. Ten slotte is de verkoop van goedkope medicijnen gestegen. Het kostenmechanisme blijkt dus effectief.

Herr, A. en M. Suppliet (2016) Cost-sharing and drug pricing strategies: introducing tiered co-payments in reference price markets. *CentER Discussion Paper*, 2016(040).

Verkeerde baan

Als je geen baan kan vinden die past bij je gevolgde opleiding, heeft dat een negatief effect op het salaris en de baanvoldoening. Falcke *et al.* vermoeden dat immigranten hier vaker last van hebben dan de inheemse bevolking en doen hier empirisch onderzoek naar door onlangs afgestudeerden in Nederland voor de periode 2006–2014 te analyseren. Uit dit onderzoek blijkt dat immigranten inderdaad moeilijker een passende baan kunnen vinden en vaker werkloos zijn. Dit effect is sterker voor niet-westerse immigranten dan voor westerse. Beleid dat gericht is op het helpen van immigranten bij het vinden van de juiste baan zou onvrede onder immigranten kunnen verminderen. Falcke, S., C. Meng en R. Nollen (2016) Educational mismatches for second generation migrants: an analysis of applied science graduates in the Netherlands. *ROA Research Memorandum*, 2016(10).

Carrière maken

Het zoeken naar een betere baan tijdens een huidige baan is een veelvoorkomende manier om meer te gaan verdienen. Modellen voor *on-the-job search* voorspellen dat dit proces doorgaat totdat er ontslag volgt, waarna het proces helemaal opnieuw begint. Gottfries en Teulings onderzoeken deze voorspellingen op een empirische wijze en vinden doorslaggevend bewijs. Deze resultaten laten zien dat het zoeken naar een baan met een hoger salaris een effectieve manier is om meer te gaan verdienen op de korte termijn, maar dat het geen garantie is voor permanente carrièrevooruitgang. Gottfries, A. en C. Teulings (2016) Returns to on-the-job search and the dispersion of wages. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 2016(080).

Ongelukkig online

Contact met andere mensen is een belangrijke bron van geluk. Tegenwoordig vindt veel van dit contact plaats op sociale netwerksites. Arampatzi *et al.* willen weten of dit online-contact mensen net zo gelukkig maakt als persoonlijk contact. Zij onderzoeken dit op basis van een Nederlandse dataset en vinden dat er geen verband bestaat tussen de tijd die mensen doorbrengen op sociale netwerksites en hun geluksniveau. Echter, voor mensen die zich eenzaam en buitengesloten voelen, heeft het doorbrengen van tijd op sociale netwerksites een negatieve impact op hun geluksniveau.

Arampatzi, E., M. Burger en N. Novik (2016) Social network sites, individual social capital and happiness. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 2016(085).

Monetair crisisbeleid

Veel centrale banken hebben hun monetaire beleid vrijwillig dan wel gedwongen aangepast tijdens de bankencrisis. Blinder *et al.* vragen zich af of deze aanpassingen tijdelijk of permanent zijn en onderzoeken dit door zowel academische specialisten als bestuurders van centrale banken te ondervragen. Ze vinden dat crisislanden eerder naar nieuwe, en soms onconventionele, maatregelen grijpen dan niet-crisislanden. Hoewel er geen consensus bestaat wat betreft de effectiviteit van deze maatregelen, verwachten de auteurs wel dat deze maatregelen ook in de toekomst gebuikt zullen worden door centrale banken. Bestuurders die ervaring met een specifiek instrument hebben, beoordelen dit instrument eerder op een positieve manier, waardoor de kans op hergebruik groter wordt.

Blinder, A., M. Ehrmann, J. de Haan en D. Jansen (2016) Necessity as the mother of invention: monetary policy after the crisis. *DNB Working Paper*, 525.

Definitie lost probleem

In april zwengelde De Nederlandsche Bank opnieuw de discussie aan over de bij de productiviteit achterblijvende loonontwikkeling. Ze liet een journalist van het FD optekenen dat de arbeidsinkomensquote – gedefinieerd als het arbeidsinkomen van werknemers en zelfstandigen gedeeld door het totale inkomen – minder hoog is dan gedacht, omdat de verdiensten van de zelfstandigen overschat worden (FD, 2016).

De politiek sprong er bovenop. Men wilde weten of de lonen omhoog konden en kreeg tijdens een rondetafelbijeenkomst in september te horen dat het verhogen van de lonen in Nederland helemaal zo makkelijk nog niet is. Loonmatiging is in Nederland stevig ingebed, zowel in de cultuur als in de formele instituties. En daarnaast kunnen veel werkgevers looneisen van vakbonden negeren omdat ze een groeiend legertje flexwerkers kunnen inzetten. De vakbonden missen onderhandelingsmacht en het zijn dan ook de werkgevers, zo rapporteren Harteveld en Smulders in deze *ESB*, die tevreden zijn met de cao.

De Nederlandsche Bank had goede redenen om deze discussie weer aan te zwengelen. Het is niet alleen een bedrijfsinterne kwestie, want als de lonen wat meer stijgen, neemt de inflatie ook wat toe en dat maakt buitengewoon monetair beleid minder nodig. Maar het is ook een breder maatschappelijk probleem, want de lage lonen maken Nederland zo competitief dat er een betalingsbalansoverschot van bijna tien procent is. Dit overschot wordt in het buitenland geïnvesteerd in investeringen die lang niet altijd renderen.

Voorlopig resultaat van deze discussie is dat DNB, CPB en CBS in de toekomst een nieuwe definitie van de AIQ zullen gebruiken. Butler, Van den Bergen en Kranendonk presenteren deze nieuwe definitie in deze *ESB*. Ik maak graag twee kanttekeningen bij deze nieuwe definitie.

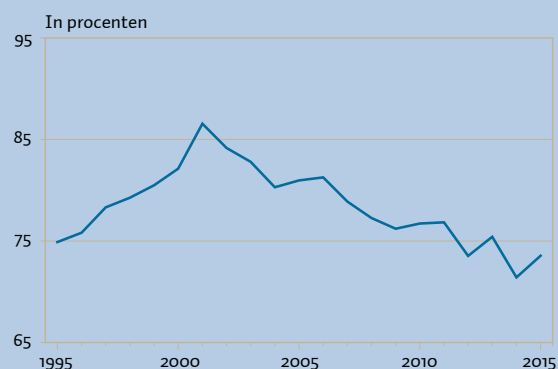
De eerste gaat over wat de technische discussie over de bepaling van de AIQ ons leert. Het arbeidsinkomen van zelfstandigen is nodig voor de bepaling van de

AIQ. Dat is niet te meten en daarom moet dit benaderd worden aan de hand van andere gegevens. De huidige definitie doet dit op basis van het arbeidsinkomen van werknemers, de nieuwe definitie op basis het totale inkomen van zelfstandigen, dat is de som van het inkomen uit arbeid, kapitaal en ondernemerschap. Zonder kennis van de data lijkt de huidige definitie een betere benadering. Het totale inkomen van zelfstandigen is immers zeker een overschatting.

Dat de AIQ onder de nieuwe definitie lager ligt, zegt daarmee vooral iets over de hoogte van het inkomen van de gemiddelde zelfstandige, en minder over de AIQ zelf. Het gemiddelde totale inkomen van zelfstandigen is een kwart lager dan dat van werknemers, zie figuur 1. Ook neemt het gemiddelde inkomen van zelfstandigen, afgezet tegen dat van werknemers, sinds 2001 bijna ieder jaar wat af. Dit terwijl het aantal zelfstandigen toeneemt. De zorg om de zelfstandige in de politiek lijkt daarom ook terecht.

Kanttekening twee gaat over de betekenis van het boven of onder het langjarige gemiddelde liggen van de AIQ. Butler *et al.* schrijven: “In 2015 ligt de AIQ in de nieuwe definitie onder zijn langjarige gemiddelde

Inkomens zelfstandigen ten opzichte van inkomen werknemers **FIGUUR 1**

Bron: Inkomen zelfstandigen is netto gemengd inkomen op basis van eigen berekening met CBS data, inkomen werknemers is arbeidsinkomen werknemers van CBS. Aantallen zelfstandigen en werknemers van Ameco.

zelfstandigen niet op

(1985–2015), terwijl de AIQ in de huidige definitie zich (...) op een relatief hoog niveau bevindt.” Figuur 2 toont de reeksen van Butler *et al.*, maar dan met een simpele tijdstrend als langjarig gemiddelde. De AIQ ligt boven deze langjarige trend bij beide definities van de AIQ. Een gerechtvaardigde conclusie op basis hiervan zou zijn dat er, gegeven deze langjarige trend, juist geen ruimte is voor loonstijging. Dit is natuurlijk wat arbitrair. De kernvraag die beantwoord moet worden, is dan ook hoe deze langjarige dalende trend te duiden (en of daar met beleid wat aan te doen is).

Eenvoudige, pasklare duidingen en oplossingen voor de tegenvallende loonontwikkeling ontbreken, grofweg om twee redenen. Ten eerste, zo benadrukken Storm en Naastepad in hun artikel, speelt naast economische oorzaken – zoals arbeidsbesparende technologie en globalisering – ook het arbeidsmarktbeleid een rol. En ten tweede, zo legt Van Bavel uit, versterken deze economische tendens en de maatschappelijke ontwikkelingen elkaar als er geen tegenwicht is.

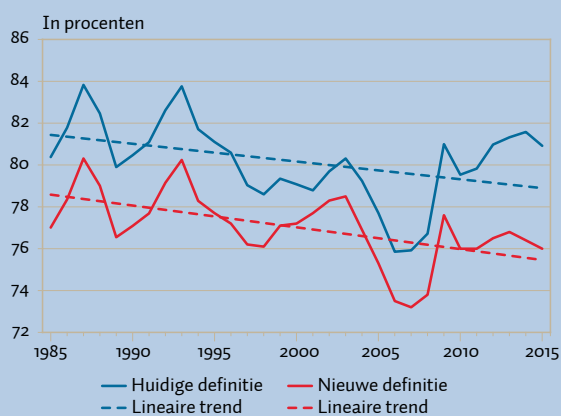
Fransman doet echter een manhaftige poging toch een oplossing te formuleren. Lonen kunnen weer stijgen, zo stelt hij, als er een nieuw anker komt voor loononderhandelingen in de cao en bedrijven gedwon-

gen worden de maatschappelijke (en hogere) prijs van flexibel werk te betalen. Het eerste vergt een nieuw Akkoord van Wassenaar, het tweede aanzienlijke veranderingen in sociale en belastingwetgeving. Ga er maar aanstaan.

Wat rest, zo verzucht Ter Weel in zijn column, is een “periodiek rondje met macro-economen die zich opwinden over een te hoge of te lage AIQ (...) we zijn ondanks de verbeterde reeks nog lang niet af van het inzichtelijk maken van de toegevoegde waarde en (eerlijke) beloning van onze jaarlijks geleverde arbeid”. Daar doe ik graag aan mee.

Ontwikkeling arbeidsinkomensquote **FIGUUR 2**

JASPER LUKKEZEN
Hoofdredacteur
lukkezen@economie.nl

Herziening arbeidsinkomensquote: aanleiding en resultaten

De huidige berekeningswijze van de arbeidsinkomensquote overschat de beloning van zelfstandigen, met name sinds de crisis. Daarom gaan DNB, CPB en CBS over op een nieuwe berekeningswijze van de arbeidsinkomensquote.

BAS BUTLER

Econoom bij De
Nederlandsche Bank

DIRK VAN DEN BERGEN

Onderzoeker bij het
Centraal Bureau
voor de Statistiek

HENK KRANENDONK

Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau

De arbeidsinkomensquote (AIQ) meet het aandeel van de beloning van arbeid in het totaal verdiende inkomen van een land. De AIQ wordt onder andere gebruikt als indicator bij het bepalen van de loonruimte bij bedrijven. Dit wordt tegenwoordig ook wel arbeidsinkomensruimte of arbeidsvoorwaardenruimte genoemd.

Het totaal verdiende inkomen in een land bestaat uit de som van de beloning van werknemers, het netto-exploitatieoverschot van bedrijven en het inkomen van zelfstandigen, zie tabel 1. Het inkomen van zelfstandigen bevat de totale inkomsten die zij verdienen met de inzet van arbeid, kapitaal en ondernemerschap. De beloning van arbeid bestaat uit de beloning van werknemers en de arbeidsbeloning van zelfstandigen.

Om de AIQ te bepalen, moeten veronderstellingen gemaakt worden over de arbeidsbeloning van zelfstandigen. (2) in tabel 1, omdat deze niet direct meetbaar is. Alleen het totale inkomen van zelfstandigen (2, 3 en 4 samen) is rechtstreeks te meten, maar bevat ook de vergoeding van kapitaalgebruik en de beloning van ondernemerschap. Dit heet daarom het netto gemengde inkomen. Bij de huidige methode wordt de AIQ bepaald door de gemiddelde arbeidsbeloning van zelfstandigen per arbeidsjaar (2) te benaderen aan de hand van de gemiddelde beloning van werknemers per arbeidsjaar (1). Toen de huidige methode werd vastgesteld, werd deze door de VN en de OESO geadviseerd.

HUIDIGE AIQ GEEFT ONREALISTISCH BEELD

Wanneer zelfstandigen dezelfde beloning per arbeidsjaar zouden hebben ontvangen als werknemers, zou de beloning voor hun arbeid over de afgelopen twee decennia structureel hoger zijn geweest dan hun totale daadwerkelijke genoten inkomen. De beloning van kapitaal en de winsten van zelfstandigen zouden dan structureel negatief zijn. Dit

is niet realistisch. Sinds de crisis is deze vertekening sterker geworden, omdat de gemiddelde beloning van zelfstandigen is achtergebleven bij die van werknemers.

Om diverse redenen is het gemiddelde arbeidsinkomen van zelfstandigen lager dan dat van werknemers. Zelfstandigen staan vaak minder sterk in onderhandelingen over hun beloning. Zelfstandigen onderhandelen individueel over hun loon, terwijl dit bij werknemers vaak verloopt via vakbonden. Ook overheidsbeleid speelt een rol. Door fiscale voordelen, zoals de zelfstandigenaftrek en de mkb-winstvrijstelling, kunnen zelfstandigen lagere tarieven in rekening brengen dan werknemers. Hierdoor zijn zelfstandigen zonder personeel (zzp'er) met een minimumloon tot veertig procent goedkoper dan werknemers (Ministerie van Financiën, 2015).

De overtekening van de arbeidsbeloning van zelfstandigen onder de huidige definitie wordt sinds de crisis tevens versterkt door de toename van het aantal zelfstandigen. Zo is de werkgelegenheid in arbeidsjaren van zelfstandigen tussen 2007 en 2015 met twaalf procent toegenomen, terwijl die van werknemers met drie procent is gekrompen.

NIEUWE BEREKENINGSWIJZE

Een alternatieve manier om de arbeidsbeloning van zelfstandigen te benaderen, is door eenvoudigweg hun totale inkomen te nemen (CPB, 2014; DNB, 2016). Dit is de meest eenvoudige variant. Bij deze methode wordt het totale genoten inkomen van zelfstandigen volledig toegerekend aan arbeid. De onderliggende aanname hierbij is dat er (behalve de compensatie voor de afschrijvingen) geen vergoeding is voor de inzet van kapitaal en ondernemerschap door zelfstandigen.

Niettemin valt er veel te zeggen voor deze methode, zowel conceptueel als praktisch. Ten eerste lijken de activiteiten van een groot deel van de zelfstandigen sterk op die van werknemers. Zo was zeventig procent van de zelfstandigen in 2014 een zzp'er, van wie ruim driekwart voornamelijk eigen arbeid aanbiedt (CBS, 2014). Ten tweede kwam de AIQ volgens de huidige definitie in de bouwnijverheid en de zakelijke dienstverlening in vele jaren ruim boven de honderd procent uit, wat niet plausibel is. Het zou er immers op wijzen dat bedrijven in deze bedrijfstakken structureel verlies lijden. Bij de nieuwe definitie is dit niet langer het geval. Ten derde spoort de ontwikkeling van de nieuwe AIQ sinds de crisis beter dan de huidige AIQ

met andere indicatoren die de financieel-economische positie van bedrijven weergeven, zoals de winstgevendheid, de netto-vermogenspositie en de concurrentiepositie van het bedrijfsleven. Deze indicatoren weerspiegelen een positiever beeld van de economische ontwikkelingen in het bedrijfsleven dan het verloop van de huidige AIQ impliceert.

AIQ ONDER LANGJARIG GEMIDDELDE

Het verloop van de AIQ voor de totale economie is onder beide berekeningswijzen, afgezien van een niveauverschil, tot aan de financiële crisis van 2008 zeer vergelijkbaar (zie figuur 1). Na 2008 loopt de AIQ in de nieuwe definitie minder snel op, omdat de beloning van zelfstandigen dan achterblijft bij die van werknemers. In 2015 ligt de AIQ in de nieuwe definitie onder zijn langjarige gemiddelde (1985–2015), terwijl de AIQ in de huidige definitie zich boven zijn langjarige gemiddelde bevindt. De periode waarover het gemiddelde wordt berekend is wat arbitrair. Als de AIQ wordt berekend over de hele periode waarvoor de reeks beschikbaar is (1969–2015), ligt de AIQ nu met de nieuwe definitie verder onder zijn langjarige gemiddelde.

Met ingang van volgend jaar stelt CBS de reeks beschikbaar vanaf 1969. De AIQ in de nieuwe definitie voor de periode 1969-1994 is vooralsnog berekend op basis van de procentuele mutatie van de huidige definitie.

LAGERE AIQ IN BINNENLANDS GEORIËNTEERDE BEDRIJFSTAKKEN

Op bedrijfstakniveau heeft de definitiewijziging voornamelijk gevolgen voor het verloop van de AIQ in de bouwnijverheid en de zakelijke dienstverlening. Dit zijn de bedrijfstakken waar zelfstandigen naar verhouding het sterkst zijn vertegenwoordigd. Figuur 2 toont de AIQ onder de nieuwe en huidige definitie voor een viertal bedrijfstakken. De website van het CBS bevat reeksen van de AIQ in de nieuwe definitie voor achttien bedrijfstakken.

De AIQ in de nieuwe definitie is met name relatief laag in de bedrijfstakken die zijn gericht op de binnenlandse markt, zoals de bouwnijverheid, de handel en de zakelijke dienstverlening. De AIQ van de industrie, die sterk extern gericht is, ligt daarentegen volgens beide definities in 2015 nog boven zijn langjarige gemiddelde.

Berekening arbeidsinkomensquote **TABEL 1**

Actor	Type inkomen
Werknemers	(1) Beloning van werknemers
	(2) Arbeidsbeloning
Zelfstandigen	(3) Vergoeding kapitaalgebruik
	(4) Winst (beloning ondernemerschap)
Bedrijven	(5) Netto exploitatieoverschot

	Berekening
Totaal verdiende inkomen	(6) = (1) + (2) + (3) + (4) + (5)
AIQ huidige methode	$\frac{(1) + (2) \text{ geschat obv (1)}}{(6)}$
AIQ nieuwe methode	$\frac{(1) + (2) + (3) + (4)}{(6)}$

WERELDWIJD DALENDE TREND

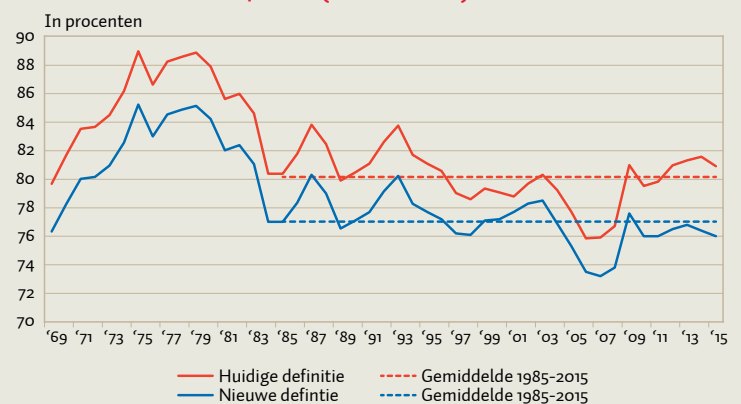
Vanaf de jaren tachtig tot aan de crisis is de AIQ van de G20-landen volgens de huidige definitie afgenomen met gemiddeld 0,3 procentpunt per jaar (OESO, 2015). De daling van de AIQ in Nederland was (volgens beide definities) van vergelijkbare orde.

Onder invloed van de crisis is de AIQ wereldwijd tijdelijk opgelopen en daarna over het algemeen weer afgenomen. Nederland leek een uitzondering op deze wereldwijde trend, maar is dit niet. Doordat de daling van de inkomens van zelfstandigen sinds de crisis in Nederland niet tot uitdrukking kwam in de huidige definitie van de AIQ, leek de internationale trendmatige daling van de AIQ aan Nederland voorbij te zijn gaan. Met de nieuwe definitie kent ook Nederland deze trendmatige daling van de AIQ.

In het kort

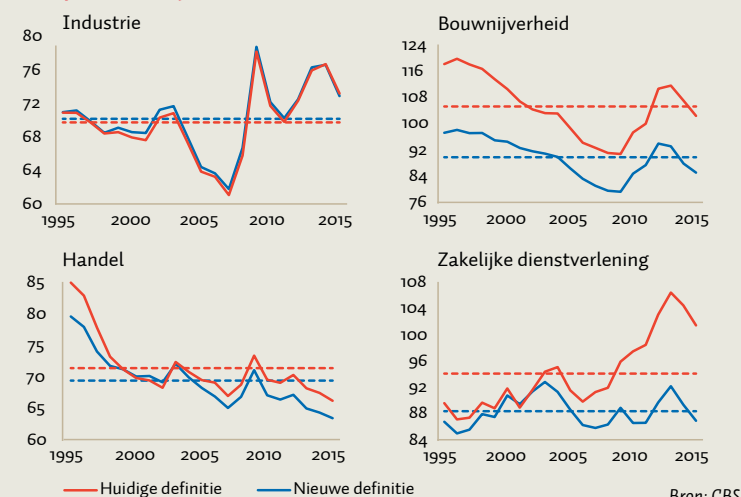
- ▶ Vanaf juni 2017 gebruiken CBS, CPB en DNB een nieuwe definitie van de AIQ.
- ▶ In deze nieuwe definitie is de AIQ historisch laag, terwijl AIQ in de huidige definitie relatief hoog is.

Arbeidsinkomensquote (1969–2015) **FIGUUR 1**

Bron: CBS. De AIQ (totale economie) in de nieuwe definitie is momenteel beschikbaar vanaf 1995.

AIQ per bedrijfstak **FIGUUR 2**

Loondeel

Het loondeel meet het aandeel van de beloning van werknemers in het totale verdiende inkomen van een land

AIQ

De arbeidsinkomensquote meet het aandeel van de beloning van werknemers en zelfstandigen in het totale verdiende inkomen van een land

DAVID RICARDO (1772–1823)

David Ricardo beschouwt het begrijpen van de verdeling van het nationale inkomen en de veranderingen erin als het belangrijkste economische vraagstuk.

BREDE GROEPEN (na WOI)

De echte groei van het arbeidsdeel begint doordat een brede golf van vakbewegingen, coöperaties, corporaties, onderlinge verenigingen en politieke bewegingen succesvol wordt.

EGALITAIRE REVOLUTIE (rond 1900)

Het streven naar een billijker aandeel van arbeid in de vruchten van de economische groei is een van de grote sociale strijdpunten.

INDUSTRIËLE REVOLUTIE (vanaf 1850)

Het aanbod van arbeid is groot, waardoor lage lonen betaald kunnen worden. Er ontstaat een groot verschil tussen rijk en arm.

WELVAARTSLOONRONDE (1954)

De politiek van loonmatiging wordt verlaten.

LOONSTOP (1946–1950)

De AIQ stijgt door de verwoesting van kapitaalgoederen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De matiging van de lonen of zelfs een loonstop wordt als de beste manier gezien om de verwoeste kapitaalvoorraad weer op peil te brengen.

DE TOP (1970/1980)

CPB-directeur Van den Beld: “De AIQ is in de afgelopen jaren explosief gestegen en bedraagt op het ogenblik 92 procent; dat is onaanvaardbaar en onverantwoord hoog.” (Salverda, 1977).

INTRODUCTIE AIQ (1966)

De SER en het CPB introduceren het begrip ‘arbeidsinkomensquote’. Ondanks de kritiek wordt de AIQ een centraal concept in de diagnose van de economische stagnatie in Nederland.

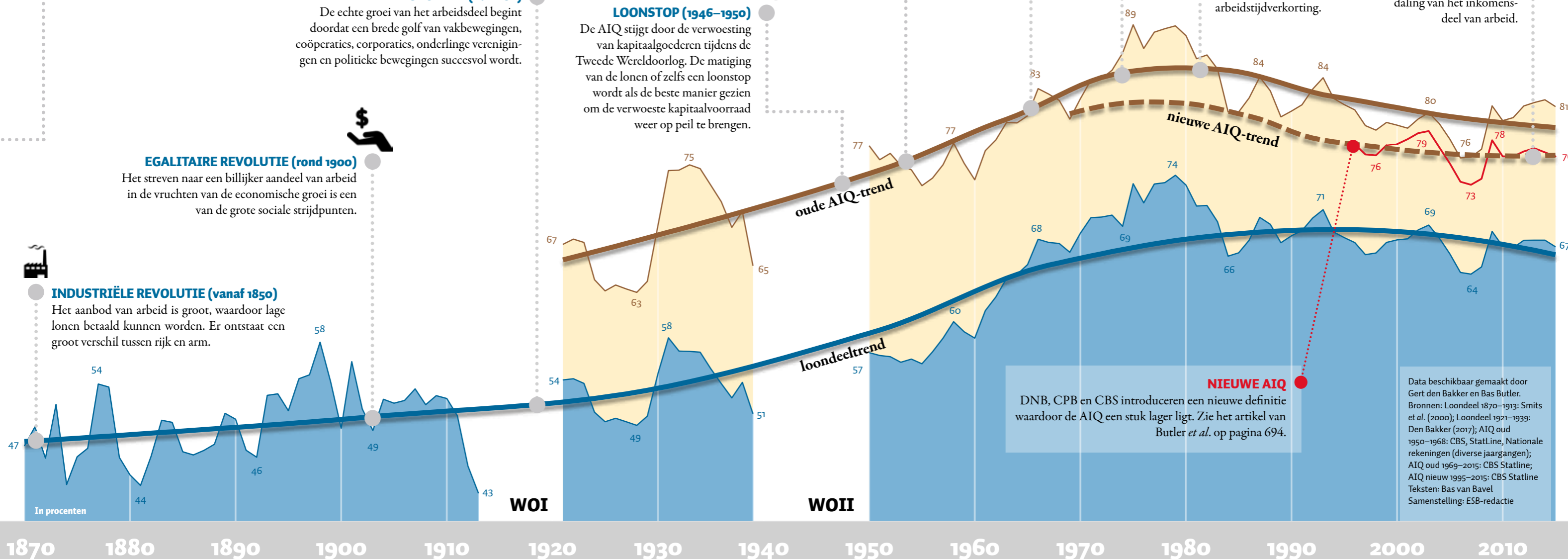

AKKOORD VAN WASSENAAR (1982)

Werkgevers en werknemers besluiten tot een matiging van de lonen in ruil voor arbeidstijdverkorting.

HEROPLEIVING

Na enkele decennia wordt de AIQ opnieuw geëgend, met name door internationale organisaties als IMF, EU en OESO, vanuit hun zorg over een te sterke daling van het inkomensdeel van arbeid.

NIEUWE AIQ
DNB, CPB en CBS introduceren een nieuwe definitie waardoor de AIQ een stuk lager ligt. Zie het artikel van Butler *et al.* op pagina 694.

Data beschikbaar gemaakt door Gert den Bakker en Bas Butler. Bronnen: Loondeel 1870–1913: Smits *et al.* (2000); Loondeel 1921–1939: Den Bakker (2017); AIQ oud 1950–1968: CBS, StatLine, Nationale rekeningen (diverse jaargangen); AIQ oud 1969–2015: CBS Statline; AIQ nieuw 1995–2015: CBS Statline. Teksten: Bas van Bavel. Samenstelling: ESB-redactie

De stijging en daling van het arbeidsaandeel over de lange termijn

Er wordt wel gedacht dat de verdeling van inkomen over kapitaal en arbeid een soort natuurlijk niveau kent en zich om dit evenwicht heen beweegt. Dit blijkt onjuist: op lange termijn zijn er grote, structurele verschuivingen. Het aandeel van arbeid steeg in Nederland vanaf een laag niveau rond 1900 tot een hoog niveau in de jaren zeventig, om vervolgens te dalen, tot nu aan toe. Deze daling van het arbeidsaandeel past in een langetermijnpatroon en kan moeilijk worden omgekeerd.

BAS VAN BAVEL
Hoogleraar aan de
Universiteit Utrecht

De verdeling van het nationale inkomen over kapitaal (de bezitters van vermogen) en arbeid (degenen die arbeidskracht leveren) is een kernaspect van economie en samenleving. Niet voor niets identificeerde een van de grondleggers van de klassieke economie, David Ricardo, het begrijpen van die verdeling, en van de veranderingen erin, als het belangrijkste economische vraagstuk. Het onderwerp kreeg daarnaast ook grote aandacht van maatschappelijke bewegingen, zoals in de decennia rond 1900, aan het begin van de ‘egalitaire revolutie’ van de twintigste eeuw, toen het streven van arbeidersbewegingen naar een billijker aandeel in de vruchten van de economische groei een van de grote sociale strijdpunten was.

Ook in de naoorlogse periode heeft de verdeling over kapitaal en arbeid in Nederland bij vlagen grote aandacht gekregen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de jaren 1946–1950, toen de matiging van de lonen, of zelfs een loonstop, vrij algemeen als de beste manier werd gezien om de verwoeste kapitaalvoorraad weer op peil te brengen. In 1954, bij de zogenoemde ‘welvaartsloonronde’, werd deze politiek van

loonmatiging verlaten. Het werknemersaandeel in het nationale inkomen werd daarbij een belangrijke maatstaf om te zien of de lonen inderdaad gelijke tred hielden met de stijging van de arbeidsproductiviteit in deze periode.

In 1966 werd het begrip ‘werknemersaandeel’ vervangen door de ‘arbeidsinkomensquote’ (AIQ), geïntroduceerd door de SER en het CPB. De AIQ werd een centraal concept in de diagnose van de toenmalige economische stagnatie in Nederland, zie kader 1. Illustratief is het volgende citaat van de directeur van het CPB, Van den Beld, uit 1977: “De belangrijkste karakteristiek van de Nederlandse economie is de hoogte van de arbeidsinkomensquote. (...) De AIQ is in de afgelopen jaren explosief gestegen en bedraagt op het ogenblik 92 procent; dat is onaanvaardbaar en onverantwoord hoog” (aangehaald in Salverda, 1977). Dit beeld, dat uiteindelijk breed gedeeld werd, droeg zo bij tot het Akkoord van Wassenaar en de ontwikkeling van de loonmatigingspolitiek. Vervolgens werd het stiller rond de AIQ. Maar nu, na enkele decennia, wordt het onderwerp opnieuw geagendeerd, met name door internationale organisaties als IMF, EU en OESO, ditmaal vanuit hun zorg over een te sterke daling van het inkomensaandeel van arbeid en de negatieve effecten daarvan (bijvoorbeeld OESO, 2012).

In de periode tussen de jaren tachtig en nu, toen het onderwerp minder aandacht kreeg, hebben wetenschap en beleid zich er soms makkelijk van afgemaakt, onder verwijzing naar een Cobb-Douglas-productiefunctie of de ‘stylized facts’ van Nicholas Kaldor. Men nam veelal aan dat de verdeling van inkomen over kapitaal en arbeid wordt bepaald door vraag en aanbod, en dat deze altijd een soort evenwicht zou vinden en zich bewoog rond een vaste verdeling. Kapitaal en arbeid zouden in een markteconomie dus altijd op een ‘juiste’ wijze worden beloond, bepaald door vraag en aanbod. Er leek dus niet veel te bespreken.

Maar er blijkt echter wel degelijk iets te bespreken. Allereerst omdat er op langere termijn grote verschuivingen zijn in de verdeling van inkomen over kapitaal en arbeid.

En daarnaast omdat deze vooral het gevolg blijken van meer fundamentele veranderingen in de politieke economie en de maatschappelijke verhoudingen, en niet alleen het gevolg van vraag en aanbod van arbeid en kapitaal. Deze veranderingen leiden tot een langdurige verschuiving in het arbeidsaandeel. Het arbeidsaandeel keert dus geenszins altijd terug naar een ‘natuurlijk evenwicht’, maar kan op een veel hoger of lager niveau terecht komen.

ONTWIKKELING DOOR DE TIJD HEEN

Berekeningen van het arbeidsaandeel zijn lastig, ook door ontbrekende of onvolledige gegevens. Bovendien zijn er verschillende berekeningsmethodes, die zeer verschillende cijfers als uitkomst geven (Bengtsson en Ryner, 2015; Butler *et al.*, dit nummer). Vergelijking van het absolute niveau van de AIQ-cijfers, gerapporteerd door CPB en CBS met cijfers van andere landen, zegt zonder aanvullend onderzoek dus weinig. Dezelfde problemen spelen bij de reconstructie van de ontwikkelingen door de tijd. Er zijn voor Nederland wel cijferreeksen over een langere periode (van CPB en CBS), maar ook die zijn moeilijk te interpreteren, vanwege reeksbreuken als gevolg van bronnenproblemen en veranderende keuzes. Een aanpassing op één specifiek punt, zoals de toerekening van het inkomen van zelfstandigen – nu voorgesteld door DNB, het CPB en het CBS – leidt bijvoorbeeld al tot een grote neerwaartse correctie van de ontwikkeling (Butler *et al.*, dit nummer).

Met inachtneming van deze kanttekeningen valt de ontwikkeling van het arbeidsaandeel in Nederland te reconstrueren (zie de infographic in dit nummer). Dat lag aan het einde van de negentiende eeuw op een zeer laag niveau en is gaan stijgen vanaf de periode rond de Eerste Wereldoorlog. Direct na de Tweede Wereldoorlog lag het niveau opnieuw wat hoger, ook door de verwoesting van kapitaalgoederen, maar daalde vervolgens enigszins door de loonmatigingspolitiek. Vanaf 1954 is het arbeidsaandeel sterk gaan stijgen, tot in de jaren zeventig. Daarna zien we opnieuw een daling, in de jaren tachtig, mede als gevolg van een nieuwe ronde van loonmatigingspolitiek, en de afgelopen jaren is er een verdere daling.

Deze daling is overal in de westerse wereld te zien. In de meeste landen werd deze substantiële daling ingezet in

de jaren zeventig en loopt zij haast ononderbroken door tot nu (figuur 1; zie ook EU, 2007; OESO, 2012).

De Nederlandse ontwikkeling ligt dus op een bredere internationale trend. De verklaringen die in de literatuur worden gegeven voor de langdurige daling van het arbeidsaandeel vanaf de jaren zeventig in de OESO (OESO, 2012; Bengtsson en Ryner, 2015) gelden dan ook voor Nederland.

VERKLARINGEN

Een eerste verklaring, dat het arbeidsaandeel daalt omdat de economische activiteit verschuift naar meer kapitaalintensieve sectoren – bijvoorbeeld van dienstverlening naar de chemische industrie – ligt niet voor de hand. Bovendien is de daling van het arbeidsaandeel binnen haast alle sectoren waar te nemen (OESO, 2012). Een tweede verklaring, dat het arbeidsaandeel daalt omdat kapitaal arbeid vervangt in het productieproces door toegenomen gebruik van ICT en robotisering, heeft wel een rol gespeeld – al had die ook tot meer hoogwaardige en beter betaalde arbeid kunnen leiden. Dat de toegenomen productiviteit niet heeft geleid tot hogere lonen heeft, behalve met de robotisering, te maken met de maatschappelijke verhoudingen en de politieke economie, in combinatie met het proces van mondialisering. Dit vormt de derde en meest plausibele verklaring. Hier spelen twee processen een rol.

Ten eerste zijn er een aantal maatschappelijke en politieke factoren die de ontwikkeling van de beloning van arbeid remmen. Nederland kent een strak volgehouden politiek van loonmatiging vanaf circa 1980, het EU-beleid van vrij verkeer van arbeid drukt de lonen neerwaarts in een land als Nederland – waar de lonen relatief hoog liggen – en het aandeel flexibele arbeid, zonder veel onderhandelingsmacht, is in Nederland harder gegroeid dan elders in Europa.

Ten tweede begunstigen maatschappelijke en politieke factoren de ontwikkeling van de factor kapitaal. Er is een doelbewust beleid van subsidie op kapitaalbezit, bijvoorbeeld door fiscale vrijstellingen voor bedrijven en de hypotheekrenteaftrek. Binnen bedrijven ligt er een grotere

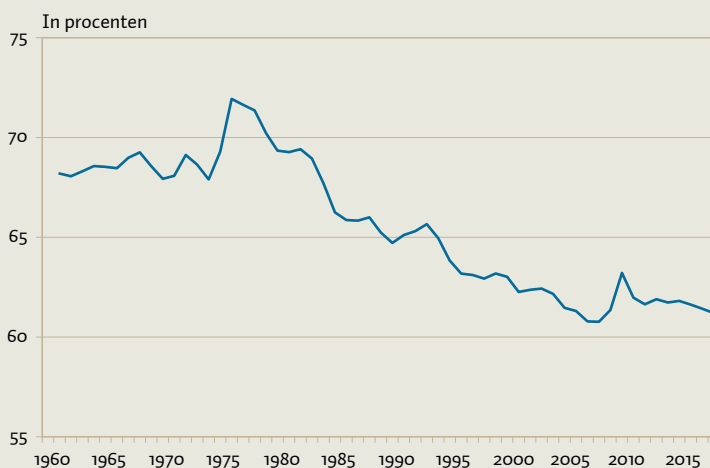
Kritiek op de AIQ bij invoering

KADER 1

De invoering van de AIQ gebeurde niet zonder kritiek. Verschillende wetenschappers hekelden de criteria die werden vastgesteld ter berekening van de AIQ, de in hun ogen kunstmatige verhoging van de AIQ door de wijzingen in die criteria door het CPB in de volgende jaren, en ook het onjuiste gebruik van dit begrip (Salverda, 1977). De onjuistheid zat er, volgens de critici, met name in dat de AIQ wel werd gezien als de spiegel van winstgevendheid van het bedrijfsleven, waardoor een hoge AIQ gepaard zou gaan met een lage winstgevendheid en dus negatieve gevolgen moest hebben voor investeringen en werkgelegenheid. Ondanks de kritiek won deze interpretatie echter terrein.

Het inkomensaandeel van arbeid

FIGUUR 1

Bron: AMECO database. Eenvoudig gemiddelde op basis van 20 landen: België, Denemarken, Duitsland, Ierland, Griekenland, Spanje, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Finland, Zweden, het VK, Noorwegen, de VS, Japan, Canada en Australië.

nadruk op winstmaximalisatie en shareholder value, en de deregulering van financiële markten en het vrije verkeer van kapitaal wereldwijd heeft grote effecten in Nederland met zijn relatief grote financiële sector. Omdat de mobiliteit van kapitaal veel groter is dan van arbeid, heeft dit ook de onderhandelingsmacht van kapitaal vergroot. Dit is ook te zien aan de toegenomen invloed van financiële markten – en dus van kapitaalbezitters – op politiek en beleid, en de toenemende druk op nationale sociale wetgeving door mondiale markten en schaalvergroting. Deze maatschappelijke en politieke factoren spelen juist in Nederland, met zijn open en marktgedomineerde economie, zeer sterk.

GEVOLGEN VOOR DE MAATSCHAPPELIJKE VERHOUDINGEN

Het grote sociaal-economische probleem van dit moment is de stagnerende koopkracht en de stagnerende binnenlandse vraag. Een verschuiving van inkomen van arbeid naar kapitaal vergroot dit probleem. Allereerst is het belangrijk om vast te stellen dat de bedrijfswinsten vrij hoog liggen, in sommige sectoren zelfs zeer hoog, en dat de lage bedrijfsinvesteringen (DNB, 2014) dus niet aan een te laag kapitaal-aandeel geweten kunnen worden. Bovendien bieden de kapitaalmarkt, de ruime beschikbaarheid van kapitaal en de lage rentestanden goede mogelijkheden tot productieve investeringen. De hoge winstgevendheid van bedrijven is de laatste decennia nauwelijks omgezet in investeringen, maar winst werd ingehouden of uitgekeerd als dividend.

De dominantie van kapitaalbezitters en een daarmee samenhangend hoog kapitaalinkomensaandeel zijn de regel

Dan is het belangrijk om te realiseren dat het negatieve effect van het dalende arbeidsaandeel op de koopkracht groot is. Dit heeft een negatief effect op de binnenlandse vraag en daarmee op de aantrekkelijkheid van productieve investeringen, de werkgelegenheid en de economie meer in het algemeen.

Een verschuiving van inkomen van arbeid naar kapitaal raakt ook de financierbaarheid van de overheid, en daarmee de mogelijkheden van de overheid om de fysieke, sociale en technologische infrastructuur te onderhouden waar de Nederlandse welvaart in belangrijke mate op gebouwd is. De belasting op inkomen uit vermogen ligt in Nederland zeer laag in een internationaal perspectief en is de afgelopen jaren voortdurend verder gedaald (Van Bavel, 2014; OESO, 2015). Iedere euro die in Nederland met arbeid wordt verdiend, wordt voor circa veertig procent belast; iedere euro die met kapitaal wordt verdiend voor circa toen procent (zie ook Jacobs, 2015). Een verschuiving van inkomen van arbeid naar kapitaal raakt dus direct de overheidsfinanciën.

Deze verschuiving raakt ook aan het vraagstuk van de ongelijkheid. Door de druk op de overheidsfinanciën tast het de mogelijkheden tot sociale herverdeling aan. Deze sociale herverdeling dempt de sterk toegenomen bruto-

inkomensongelijkheid in Nederland nu nog. De WRR constateerde eerder (WRR, 2014) dat dit sociale herverdelingsstelsel steeds harder moet draaien en steeds meer onder spanning komt te staan. En daarnaast gaat, omdat het inkomen uit kapitaal zeer ongelijk verdeeld is en deze inkomens veelal hoog zijn (Van Bavel en Salverda, 2014), de daling van het arbeidsaandeel gepaard met een toename van de inkomensongelijkheid. Overigens is die niet goed waar te nemen in de inkomenscijfers van het CBS, omdat deze inkomsten uit kapitaal zeer onvolledig in beeld worden gebracht. Nog helderder is het effect ervan op de verdeling van dit kapitaal: de private vermogensongelijkheid in Nederland ligt in vergelijkend perspectief op een zeer hoog niveau (Van Bavel, 2014).

Tegelijkertijd neemt in Nederland de ratio tussen kapitaal en nationaal inkomen toe. Het private vermogen is gegroeid van 130 procent van het bbp in 1993 naar 190 procent van het bbp in 2012 (Boonen, 2015). Het vermogen van bedrijven, in feite ook privaat vermogen, is relatief nog veel sterker gegroeid. Inclusief het pensioenvermogen (dat aan de huishoudens toevalt in de vorm van inkomen, maar op samenlevingsniveau tot het kapitaal behoort) is de verhouding tussen kapitaal en nationaal inkomen nog indrukwekkender, en belooft de ratio nu circa acht keer het netto nationale inkomen, vergeleken met circa vijf keer aan het begin van de jaren negentig.

Tot slot zorgt een verschuiving van inkomen van arbeid naar kapitaal voor een toenemende invloed van de kapitaalbezitters op het economische proces, doordat hun materiële gewicht in de economie groter wordt en hun positie wordt versterkt door de verschuiving naar een mondiaal speelveld. Op dit mondiale speelveld kunnen de veelal nationaal georganiseerde instituties en (arbeiders)organisaties nauwelijks een tegenwicht bieden. Hierdoor neemt hun indirecte invloed toe, niet alleen op het economische proces, maar ook op het maatschappelijke en politieke. Dit raakt aan het punt van de politieke economie, hierboven genoemd als verklaring voor fundamentele verschuivingen in het arbeidsaandeel over de lange termijn. En zo is dit een zelf-versterkend proces.

DE NAOORLOGSE PERIODE ALS UITZONDERING

De naoorlogse periode in de westerse wereld, met een hoog arbeidsaandeel, was in het licht van de geschiedenis een uitzondering en het gevolg van een zeer diepgaande sociale beweging. De dominantie van kapitaalbezitters en een daarmee samenhangend hoog kapitaalinkomensaandeel zijn de regel. Het is de *default position* van economie en samenleving.

Om dit te zien is het leerzaam om naar de periode van na de Industriële Revolutie te kijken. Die vertoont duidelijke parallellen met de huidige periode. Ook toen was er een massale invoering van nieuwe technologie die arbeidsbesparend was. Ook toen was er een schaalvergroting, een eerste golf van mondialisering en een sterk toegenomen belang van de markt. En ook toen liep het inkomensaandeel van arbeid sterk terug.

Uiteindelijk bracht deze ontwikkeling voor iedereen welvaart en ontstond er een nieuw evenwicht tussen kapitaal en arbeid. Dat was echter niet het directe gevolg van de Industriële Revolutie zelf, of van de groeiende markt, of van

de economische groei die door nieuwe technologie werd gegeneerd – maar het gevolg van de grootschalige sociale bewegingen vanaf de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit blijkt ook uit de chronologie, die een enorm gat laat zien tussen de economische groei van de Industriële Revolutie enerzijds en anderzijds het ontstaan van brede welvaart en een evenwicht tussen kapitaal en arbeid. Dit is geconstateerd voor het Verenigde Koninkrijk, waar de Industriële Revolutie was begonnen aan het einde van de achttiende eeuw. Hier daalde het inkomensaandeel van arbeid van circa 60 procent aan het begin van de Industriële Revolutie tot een absoluut dieptepunt van circa 45 procent rond 1870 (Allen, 2009). Pas toen stopte deze teruggang, maar aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bevond het arbeidsaandeel zich nog steeds op het zeer lage niveau van circa 50 procent.

Ook in Nederland begon de echte groei van het arbeidsaandeel pas na de Eerste Wereldoorlog. Dit is de periode waarin een brede golf van vakbewegingen, coöperaties, corporaties, onderlinge verenigingen en politieke bewegingen (christen-democratisch, socialistisch, liberaal) succesvol werd. Deze verbeterde de positie van brede groepen maakte hen minder afhankelijk van de markt en gaf hun mogelijkheden om zelf investeringen te plegen (individueel en collectief) en ruimte voor breed ondernemerschap. Het gaf hun ook een sterkere onderhandelingspositie en zorgde voor een stijging van koopkracht, samengaan met een groei van het arbeidsaandeel – waarbij die koopkracht vervolgens de economische groei verder aanjoeg en ervoor zorgde dat die economische groei werd omgezet in brede welvaart. Een positieve spiraal, die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn hoogtepunt bereikte en die we als vanzelfsprekend zijn gaan beschouwen – maar dat niet is.

Dat blijkt nu. De positieve spiraal, waar we nog steeds de vruchten van plukken, heeft in de jaren zeventig een kantelpunt bereikt en is nu omgeslagen in een negatieve. We zien op dit moment, ook in Nederland, een grote ongelijkheid in de verdeling van vrij beschikbaar kapitaal, minder productieve investeringen, stagnerende koopkracht, stagnerende binnenlandse vraag, afnemende rentabiliteit van productieve investeringen, neerwaartse druk op de lonen als ‘oplossing’, en daardoor nog minder vraag, enzovoort.

De decennia na de Tweede Wereldoorlog – ook al beschouwen we die vaak als een vanzelfsprekend ijkpunt – zijn dus historisch gezien een hele grote uitzondering geweest en zeker niet de regel. Dit geldt met name voor de verhouding tussen kapitaal en arbeid. We lopen een groot risico dat het liberale/christen-democratische/sociaal-democratische experiment van de twintigste eeuw, waarin geprobeerd is de markt te verzoenen met een sociale ver-

zorgingsstaat en een evenwicht te vinden tussen kapitaal en arbeid, aan de laatste fase van zijn cyclus is gekomen.

OMKEERBAARHEID VAN HET PROCES

Om de mogelijkheden tot omkering van dit proces te beoordelen, is het allereerst van belang om vast te stellen dat de huidige situatie heel anders is dan die bij eerdere, geslaagde ingrepen in de hoogte van het arbeidsaandeel. Die ingrepen, namelijk in de periode 1946–1950 en opnieuw in de jaren rond 1980, hadden tot doel het arbeidsaandeel te verminderen en kunnen als tijdelijke maatregel worden beschouwd. De eerste vanwege de bijzondere omstandigheden vlak na de oorlogsverwoestingen en de tweede als een neerwaartse correctie na een periode van explosieve loonstijgingen. Nu is echter een *verbodiging* van het arbeidsaandeel aangewezen, dus tegen de default position van economie en samenleving in, en bovendien in een periode waarin de politieke economie en de maatschappelijke verhoudingen leiden tot een structurele daling van het arbeidsaandeel.

De enige mogelijkheid om deze daling te doorbreken is dus eenzelfde brede sociale beweging als aan het einde van de negentiende eeuw, die de verhouding tussen arbeid en kapitaal meer in balans brengt. Maar de kans daarop lijkt klein, ondanks de vorming van digitale platformen die als coöperatie worden gerund en van online-vakbonden van zzp'ers. Hiertoe zijn die initiatieven te pril en bescheiden, en is de huidige ontwikkeling te krachtig en de context te ongunstig. De markt is volledig dominant geworden (niet alleen voor de uitwisseling van goederen, maar ook voor arbeid en kapitaal), de ongelijkheid in de verdeling van kapitaal is zeer groot en lijkt eerder toe te nemen, systemen die arbeid en kapitaal op een andere manier bij elkaar brengen dan via de markt (grote coöperaties, corporaties, verenigingen) zijn verdwenen of omgevormd tot marktpartijen, het maatschappelijke middenveld is op Europees en mondiaal niveau bijna volledig afwezig en vakbewegingen verliezen aan kracht. Dit in een zelfversterkend proces (Van Bavel, 2016).

In deze omstandigheden verliest het systeem van overleg tussen sociale partners, dat in Nederland juist sterk was, aan werkingskracht. En als de politiek hieraan al iets zou willen doen, en het evenwicht terug zou willen brengen, dan lijken de bescheiden instrumenten die zij nog heeft tekort te schieten om dit proces het hoofd te bieden. Dit al helemaal omdat zij veel van die instrumenten in de afgelopen decennia uit handen heeft gegeven aan de markt, en – bovendien – omdat zij op nationaal niveau opereert, maar geconfronteerd wordt met een proces met een zeer sterke dynamiek en logica dat zich internationaal of zelfs mondiaal afspeelt.

In het kort

- ▶ Op lange termijn zijn er structurele verschuivingen in de verdeling van arbeid en kapitaal.
- ▶ Deze verschuivingen houden verband met grote maatschappelijke en politieke verschuivingen.
- ▶ Het is onwaarschijnlijk dat beleid de huidige daling in de AIQ kan stoppen.

De dalende arbeidsinkomensquote in macro-economisch perspectief

Er is hernieuwde aandacht voor de AIQ omdat deze in bijna alle OESO-landen een dalende trend vertoont. Er zijn verschillende macro-economische oorzaken voor de daling aan te wijzen, zoals robotisering, globalisering en arbeidsmarktderegulering. Gevolg is dat de vraag daalt, wat de potentiële economische groei reduceert.

SERVAAS STORM
Universitair docent
aan de TU Delft

RO NAASTEPAD
Universitair docent
aan de TU Delft

De arbeidsinkomensquote (AIQ) maakt een opmerkelijke comeback in het macro-economische onderzoek en het politieke debat (Atkinson, 2009; Storm en Naastepad, 2012; OESO, 2015). De reden hiervoor is dat de AIQ ná 1980 in bijna alle OESO-landen sterk is gedaald, omdat de reële groei van de lonen lager was dan de groei van de arbeidsproductiviteit. Deze daling valt nog groter uit wanneer de AIQ wordt berekend op basis van de *echte* lonen van zzp'ers in plaats van op een veronderstelde *te hoge* beloning (Butler *et al.*, dit nummer). Door de ont koppeling van productiviteitsgroei en loongroei is het winstaandeel in het nationale inkomen – het complement van de AIQ – gestegen; die hogere winstgroei heeft echter niet geresulteerd in hogere investeringen en snellere groei.

Productiviteitsgroei leidt dus niet automatisch tot een hogere groei van de reële lonen en een algemene welvaartstoename, maar draagt door de veranderde inkomensverdeling bij aan grotere ongelijkheid (Atkinson, 2009; Piketty, 2014; Cynamon en Fazzari, 2015). Volgens schattingen van Jacobson en Occhino (2012) leidt een afname van de AIQ met één procentpunt tot een stijging van de Gini-coëfficiënt met een derde procentpunt. Een betere spreiding van de opbrengsten van productiviteitsgroei door hogere loongroei gaat dus niet vanzelf. De dalende AIQ is daarmee een politiek vraagstuk en vereist sturing; daarom is, met het doel ongelijkheid tegen te gaan, inzicht nodig in de oorzaken van de dalende AIQ. Om dit inzicht te geven bespreken we vier hoofdoorzaken van de dalende AIQ: robotisering, globalisering, financialisering en arbeidsmarktderegulering.

Robotisering

Een eerste diagnose is dat de AIQ gedaald is omdat bedrijven op grote schaal laag- en ongeschoolde arbeid hebben vervangen door robots, daartoe aangespoord door de sterke daling van de prijs voor ICT-kapitaalgoederen. De standaard-neoklassieke verklaring hiervoor benadrukt dat er sprake is van méér dan evenredige 'substitutie' van arbeid voor relatief goedkoper kapitaal. Zo stellen economen als Karabarbounis en Neiman (2014), Piketty en Zucman (2013) en Piketty (2014) dat de relatieve prijsdaling van robots zou hebben geleid tot een nog sterkere afname van de arbeidsinzet per eenheid kapitaal, met een daling van de AIQ als uiteindelijk gevolg. Door de uitstoot van lagergeschoolde arbeid wordt de (gemiddelde) loongroei gedrukt, terwijl de productiviteit van de hogergeschoolde werknemers juist toeneemt door de hogere kapitaalintensiteit. Deze standaard-neoklassieke verklaring doet in navolging van Piketty (2014) opgeld in de economische literatuur, maar gaat macro-economisch gezien om twee redenen mank. Ten eerste, omdat de kapitaal-intensiteit veel minder sterk reageert op een prijsdaling van ICT-kapitaal dan hierboven wordt verondersteld (Storm en Naastepad, 2012; Oberfeld en Raval, 2014; Lawrence, 2015). De prijsdaling van ICT-kapitaal zou de kapitaal-intensiteit van de productie in werkelijkheid verlaagd hebben, en dit zou, in theorie, de AIQ moeten hebben verhoogd (Lawrence, 2015). Ten tweede, uit de data blijkt niet dat het loonaandeel van geschoolde werknemers is gestegen ten koste van het loonaandeel van lagergeschoolde werknemers (Kristal, 2012; Guschanski en Onaran, 2016). De toename in de loonongelijkheid is namelijk veroorzaakt door de explosieve groei van de topinkomens. Volgens OESO-cijfers is het aandeel in het looninkomen van de onderste 99 procent loontrekkers gedaald, terwijl het aandeel van de top-1 procent is gestegen. In een recente econometrische analyse voor acht OESO-landen gedurende 1970–2011 vinden Guschanski en Onaran (2016) dan ook geen statistisch significante effecten van ICT-kapitaal op de AIQ.

Desondanks draagt de robotisering wel degelijk bij aan de daling in de AIQ (Oberfeld en Raval, 2014; Lawrence, 2015). Dit komt doordat de nieuwste kapitaalgoederen absoluut gezien zo productief zijn, en ook zonder arbeid meer

uren per dag kunnen doorproduceren, dat bedrijven én op arbeid én op kapitaal kunnen besparen. Bedrijven vervangen hun oude machines door robots en stoten als gevolg daarvan arbeid af zonder dat hun kapitaalgoederen-voorraad en de kapitaalintensiteit van de productie toenemen. Door deze kwalitatieve verandering groeit de arbeidsproductiviteit voor de economie als geheel harder, terwijl de gemiddelde loongroei daarbij achterblijft. Daarbij komt dat ook hogeschoolden geen baan kunnen vinden in high-tech-activiteiten en noodgedwongen uitwijken naar lagerbetaalde banen in technologisch minder dynamische activiteiten, waardoor verdringing optreedt.

Globalisering

Een tweede mogelijke oorzaak van daling van de AIQ is globalisering (Elsby *et al.*, 2013; OESO, 2015). Geholpen door drastische verlagingen van de communicatie- en transportkosten en ook de liberalisering van het internationale financiële verkeer hebben bedrijven op grote schaal arbeidsintensieve productie verplaatst naar lagelonenlanden. Het gevolg is dat werknemers in de OESO-landen met elkaar concurreren om minder banen – dit drukt de loongroei en daarmee ook de AIQ.

Ook bedrijven die thuisblijven, kunnen de loongroei beperken, doordat ze nu geloofwaardig kunnen dreigen met ‘offshoring’, mochten de looneisen naar hun smaak te hoog uitvallen (OESO, 2015). De onderhandelingspositie van vakbonden in het cao-overleg met ondernemingen is dus structureel verzwakt en uitgehold, waardoor de reële loongroei in de OESO-landen onder permanente druk is komen te staan. Econometrisch onderzoek toont aan dat indicatoren van ‘globalisering’ negatief correleren met de AIQ (Kristal, 2012; OESO, 2015; Stockhammer, 2015; Dünhaupt, 2016; Guschanski en Onaran, 2016).

Financialisering

Ook biedt de snelle groei van nieuwe financiële markten bedrijven een ‘exit’-optie voor hun kapitaal. Zonder veel kosten kan men immers in internationale financiële activa beleggen, mochten de verwachte rendementen op bedrijfsuitbreiding onder druk komen te staan door een te hoge loongroei. De groeiende druk op ondernemingen om maximale aandeelhouderswaarde te genereren heeft bij bedrijven geleid tot een grotere geneigdheid om hun werknemers te dwingen tot loonmatiging. Econometrisch onderzoek bevestigt een negatieve correlatie tussen de AIQ en indicatoren van ‘financialisering’ (Stockhammer, 2015; Dünhaupt, 2016; Guschanski en Onaran, 2016).

Arbeidsmarktderegulering

Sinds de jaren tachtig hebben de meeste OESO-landen hun arbeidsmarkten gedereguleerd in de hoop daardoor de hoge werkloosheid structureel te verlagen (Storm en Naastepad, 2012). Arbeidsmarkten moesten voor ondernemingen flexibeler worden, en arbeid goedkoper, door versoepeling van de ontslagrechtbescherming, verkorting en verlaging van werkloosheidsuitkeringen en het decentraliseren van de cao-onderhandelingen. Die flexibilisering van de arbeidsmarkt heeft geleid tot een lagere loongroei en daardoor een afname van de AIQ, omdat, zoals Robert Solow (2015) het stelt, de

maatschappelijke onderhandelingsmacht van vakbonden is gebroken. Arbeidsmarktderegulering heeft geleid tot, wat Alan Greenspan noemde, door baanonzekerheid ‘getraumatiseerde werknemers’, die ook in tijden van hogere economische groei geen hogere lonen durven te eisen en daardoor de ‘Great Moderation’ (de periode van lage inflatie en stabiele groei gedurende 1987–2007) mogelijk maakten (Storm en Naastepad, 2012). Het effect van arbeidsmarktflexibilisering op de AIQ wordt bevestigd door recent econometrisch onderzoek (Kristal, 2012; OESO, 2015; Guschanski en Onaran, 2016).

MACRO-ECONOMISCHE GEVOLGEN OP DE MIDDELLANGE TERMIJN

Een afname in de AIQ betekent dat het aandeel van het looninkomen in het bbp daalt en het winstaandeel (het aandeel van inkomens uit kapitaal) toeneemt. De drie belangrijkste gevolgen van een dalend loonaandeel op de korte en middellange termijn zijn een lagere particuliere consumptie, hogere of lagere bedrijfsinvesteringen en een hogere netto-uitvoer (Lavoie en Stockhammer, 2013; OESO, 2015, Storm en Naastepad, 2012).

Effect op de particuliere consumptie

Een afname in het loonaandeel leidt tot een daling van de consumptieve vraag. Een rechtstreekse verklaring hiervoor is dat er per euro minder geconsumeerd wordt, wanneer er minder inkomen naar lonen gaat en meer naar winsten (omdat er uit lonen meer wordt besteed dan uit winsten). Een indirecte verklaring is dat een afname in het loonaandeel de ongelijkheid in de personele inkomensverdeling vergroot, waardoor de consumptieve vraag zal afnemen, omdat groepen met een hoger inkomen een groter deel van hun inkomen sparen dan die met een lager inkomen (Lavoie en Stockhammer, 2013; Cynamon en Fazzari, 2015; OESO, 2015). Het effect is eenduidig: de direct of indirect tot stand gekomen afname in de consumptieve vraag drukt de geaggregeerde vraag en daardoor de groei

Effect op de bedrijfsinvesteringen

Een lager loonaandeel heeft twee – mogelijk tegengestelde – effecten op de winstvoet, (gedefinieerd als het rendement op de kapitaalgoederen-voorraad) en daarmee op de bedrijfsinvesteringen (Bhaduri en Marglin, 1990). Het eerste effect is positief voor investeringen: een lager loonaandeel betekent een hoger winstaandeel en daardoor (ceteris paribus) een hogere winstvoet, die bedrijven zal motiveren meer te investeren. Het tweede effect is mogelijk negatief voor de bedrijfsinvesteringen: de winstvoet hangt ook af van de bezettingsgraad van de kapitaalgoederen-voorraad en deze hangt weer af van de vraag. Mochten de geaggregeerde vraag en de bezettingsgraad afnemen, dan zal de winstvoet (ceteris paribus) dalen. Het uiteindelijke effect van een lager loonaandeel op de investeringen is a priori ongewis en moet empirisch worden vastgesteld (Storm en Naastepad, 2012; Lavoie en Stockhammer, 2013).

Effect op de netto-uitvoer

Een lager loonaandeel leidt (ceteris paribus) tot lagere loonkosten p.e.p. en die zullen, wanneer ze doorberekend worden

in de prijzen, de netto-uitvoer van een land verhogen. Maar empirisch is het effect beperkt en kleiner dan gedacht, omdat ten eerste de loonkosten slechts twintig procent van de kostprijs uitmaken; en ten tweede de bedrijven in de OESO-landen meer concurreren op kwaliteit, innovativiteit en technologische hoogwaardigheid van hun producten dan op (loon)kosten (Storm en Naastepad, 2012; 2016).

Het totale effect

Het uiteindelijke effect van een dalend loonaandeel op de groei is de optelsom van de afzonderlijke effecten. Voor de Europese Unie blijkt uit onderzoek dat een daling in de AIQ van 1 procentpunt de economische groei met ongeveer 0,25 procentpunt remt (Storm en Naastepad, 2012; Lavoie en Stockhammer, 2013). Omdat het loonaandeel in de Europese Unie in de periode 1995–2015 met 1,3 procentpunten is gedaald, kunnen we stellen dat de jaarlijkse Europese economische groei in die periode ongeveer 0,35 procentpunt lager is uitgevallen. In plaats van met 2 procent groeide de Unie dus met slechts 1,65 procent gemiddeld per jaar.

DE LANGE TERMIJN

Door de dalende AIQ is de feitelijke economische groei lager dan de potentiële groei, die wordt bepaald door de demografische groei van de beroepsbevolking en de exogeen veronderstelde groei van de arbeidsproductiviteit door technologie. Er zijn verschillende toekomstvisies denkbaar.

Volgens de gangbare neoklassieke groeitheorie, die uitgaat van volledige werkgelegenheid van de productiefactoren arbeid en kapitaal, zal de lage AIQ op termijn weer gaan stijgen, omdat de reële loongroei weer stijgt tot het niveau van de exogene productiviteitsgroei. Immers, zo lang één uur arbeid minder kost dan het oplevert, zullen winst-maximerende bedrijven werknemers aannemen. En dit stimuleert de loongroei door de toenemende schaarste aan werknemers (althans in de neoklassieke theorie). Hoe lang het zal duren voordat het langetermijnevenwicht weer is hersteld, weet niemand. In deze optimistische visie zullen robots de economische groei bevorderen (Brynjolfsson en McAfee, 2014.). Wel ontstaat er een structurele tweedeling binnen de economie. Enerzijds met een hoogproductieve robot-intensieve sector waarin een klein deel van de werknemers tegen hoge lonen het grootste deel van het nationale inkomen genereert en waarin de eigenaren van de robots grote winsten maken. En anderzijds een laagproductieve arbeidsintensieve sector waarin het grootste deel van de beroepsbevolking tegen een lage beloning werkzaam zal zijn. Het gevolg is meer ongelijkheid, zowel door de hogere loonongelijkheid als vanwege een lagere AIQ; structurele werkloosheid komt in deze modellen niet voor en speelt dus geen rol. Inkomensherverdeling zal daarom hoog op de politieke agenda komen te staan, maar is

immaterieel voor het groeiproces.

Dit scenario is echter te optimistisch; het gaat eraan voorbij dat processen van innovatie en technologische vernieuwing ook beïnvloed worden door wat er in de economie gebeurt. Innovatie is endogeen, en dit wordt ook door neoklassieke economen erkend. Zo beargumenteren Sachs en Kotlikoff (2012) dat de door robotisering ontstane loonongelijkheid vooral de jonge werknemers treft, die daardoor minder kunnen investeren in hun menselijk kapitaal. Ondertussen consumeren de oudere werknemers nogal kortzichtig hun deel van het inkomen. Het gevolg is dat het machine- en menselijk kapitaal afnemen, de productiviteitsgroei vertraagt en de potentiële groei afneemt: ‘smart machines’ leiden tot ‘long-term misery’. Let wel: de voorziene misère is het gevolg van een dalende productiviteit, niet van werkloosheid (die er bij veronderstelling niet is).

Wijzelf bewandelen een andere weg (waarin zulke werkloosheid wel een rol van belang speelt) en beargumenteren dat de dalende AIQ niet slechts tijdelijke economische schade brengt, maar ook de potentiële economische groei op de lange termijn reduceert (Storm en Naastepad, 2012). Dit gebeurt als volgt. De lagere AIQ verlaagt de geaggregeerde vraag en daardoor de feitelijke economische groei; er ontstaat structurele werkloosheid; dit alles drukt de winstvoet en winstverwachtingen waardoor de bedrijfsinvesteringen afnemen; er zullen dus minder nieuwe kapitaalgoederen in gebruik worden genomen en dat zal de productiviteitsgroei meteen vertragen, omdat die kapitaalgoederen uit de modernste technologieën zijn samengesteld. Minder investeringen betekent dat de kapitaalgoederenvoorraad veroudert en minder productief wordt. Daardoor nemen de productiviteitsgroei en de potentiële groei af – niet door een gebrek aan besparingen (zoals bij Sachs en Kotlikoff), maar door te hoge besparingen en een gebrek aan vraag en investeringen, veroorzaakt door de structurele werkloosheid en de toenemende ongelijkheid.

Op deze manier draagt de dalende AIQ bij aan de veel bediscussieerde *secular stagnation*. Dat dit gevaar aanmerkelijk is, blijkt uit de recente analyse van de langetermijngevolgen van maar liefst 122 recessies in twintig OESO-economieën (gedurende 1960–2010) door Blanchard *et al.* (2015). De potentiële langetermijngroei werd in een derde van de gevallen verminderd door een tijdelijke daling van de feitelijke groei. Een tijdelijke groeivertraging kan permanente effecten hebben. De discussie over de AIQ zou dus niet alleen moeten gaan over de herverdeling van de ‘koek’ – zoals minister Asscher vooral lijkt te benadrukken – maar ook om de toekomstige grootte van de koek. Robots zouden wel eens meer misère kunnen brengen dan we nu denken – als we ze zomaar hun gang laten gaan tenminste.

In het kort

- ▶ Robotisering, globalisering, financialisering en arbeidsmarktderegulering zijn oorzaken van de dalende AIQ.
- ▶ Daardoor daalt de geaggregeerde vraag op korte en middellange termijn, waardoor de technologische vooruitgang wordt afgeremd.
- ▶ Op lange termijn reduceert een dalende AIQ de potentiële economische groei.

Waarderen werkgevers de cao nog?

Zes op de tien bedrijven vallen onder een cao, waarbij cao's vaker voorkomen bij grotere en al langer bestaande bedrijven, en bij bedrijven met veel jongeren en laaggeschoolden. Het belang dat aan een cao gehecht wordt is vooral afhankelijk van de cao-vorm en de bedrijfssector. Ook werkgevers die via een algemeenverbindendverklaring onder een cao vallen, staan positief tegenover de cao.

LAURENS HARTEVELD

Senior beleidsmedewerker bij AWVN

PETER SMULDERS

Research fellow bij TNO

De collectieve arbeidsovereenkomst (cao) maakt bijna negentig jaar deel uit van het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen. In 2015 telde Nederland 680 cao's (SZW, 2015) waaronder circa 5,5 miljoen werknemers vallen. Als we uitgaan van 6,9 miljoen werknemers (CBS, 2015), komt de dekking van de cao in 2015 uit op 79 procent van alle werknemers. Bij de komende verkiezingen heeft de minister van SZW de cao en het algemeen verbindend verklaren daarvan in hun huidige vorm echter ter discussie gesteld. Verder wil de VVD bijvoorbeeld cao's niet meer algemeen verbindend verklaren (VVD, 2016). Bij het hervormen van de cao en de algemeenverbindendverklaring (avv) is het belangrijk te weten welke bedrijven onder een cao vallen en hoe zij de cao waarderen. Dit brengen wij met behulp van een groot-schalig onderzoek onder werkgevers in kaart.

ONDERZOEKSPOPULATIE EN -STEEKPROEF

TNO voert sinds 2008 om het jaar de Werkgevers Enquête Arbeid (WEA) uit (Oeij *et al.*, 2013). Deze enquête benadert elke twee jaar 24.000 Nederlandse vestigingen van profit- en non-profitbedrijven en instellingen met ten minste twee werkzame personen. Gemiddeld nemen er 5.500

bedrijven deel aan het onderzoek. Bij kleinere bedrijven vult de directeur de enquête in, bij grotere de manager HRM/P&O. De verzamelde gegevens worden door weging representatief gemaakt voor de populatie. Hierdoor is het mogelijk om op basis van de WEA valide uitspraken te doen over alle Nederlandse bedrijven en instellingen. Voor dit artikel zijn de gesommeerde en gemiddelde data over de jaren 2008, 2010, 2012 en 2014 gebruikt.

WIE HEEFT EEN CAO?

Van alle werkgevers valt 60 procent onder een cao, zie figuur 1. Meestal gaat het om een bedrijfstak-cao (45 procent): dit kan direct via lidmaatschap van een werkgeversorganisatie die betrokken is bij de cao-onderhandelingen (29 procent), of indirect via een avv (16 procent). Omdat in het TNO-onderzoek niet rechtstreeks gevraagd is of een bedrijf indirect of direct onder een bedrijfstak-cao valt, benaderen we dit via het lidmaatschap van een werkgeversorganisatie. Eén op de vijf werkgevers zonder cao (acht procent van alle bedrijven en instellingen) geeft aan op vrijwillige basis geheel

Werkgevers zijn op zoek naar actuele ijkpunten voor hun arbeidsvoorwaardenpakket

of gedeeltelijk een cao te volgen. Werkgevers zijn op zoek naar actuele ijkpunten voor hun arbeidsvoorwaardenpakket en een deel van de werkgevers zonder cao vult die kennislacune in met het vrijwillig volgen van een cao. De invloed van de cao is daarmee groter dan het aandeel werkgevers met cao zou doen vermoeden.

WAARDERING VAN DE CAO VOLGT BETROKKENHEID

Aan alle werkgevers is de vraag gesteld welk belang men hecht aan het bestaan van cao's. Gemiddeld geven werkgevers een 6,3 (op een schaal van 1 tot 10) als rapportcijfer: het bestaan van cao's is 'best belangrijk'. Bedrijven die via een avv aan de cao gebonden zijn, kennen gemiddeld een even grote waardering toe aan het bestaan van cao's als bedrijven met een bedrijfstak-cao of met een ondernemings-cao, zie figuur 2. Verder lijkt een patroon naar voren te komen van toenemende waardering met toenemende betrokkenheid: bedrijven zonder cao geven een 4,1, gedeeltelijke volgers een 6,1, vrijwillige cao-volgers een 6,5 en werkgevers met een bedrijfstak- of ondernemings-cao een 7,1.

SECTORALE VERSCHILLEN

Het soort sector speelt een grote rol in het hebben van wel of geen cao en de waardering voor de cao (zie figuur 3). Bedrijven in kapitaalintensieve sectoren, zoals de financiële sector en de zakelijke dienstverlening, vallen significant minder vaak onder een cao; bedrijven in kapitaalintensieve sectoren, zoals de bouw, landbouw en industrie, juist vaker. Er lijkt tevens een verband te bestaan tussen het vóórkomen en de waardering van de cao. Bedrijven in de financiële sector en de zakelijke dienstverlening kennen de laagste waardering toe aan het bestaan van cao's. Bij de overheid bestaat de grootste waardering met een cijfer van 7,8.

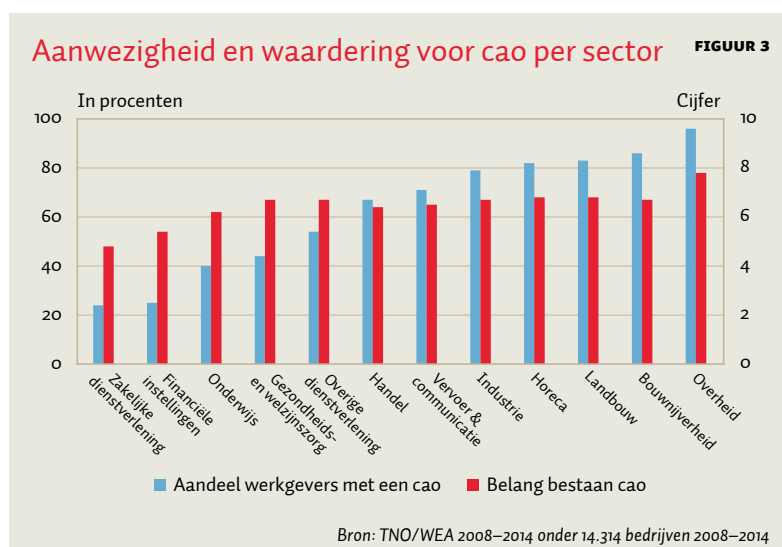
ORGANISATIEKENMERKEN

Om te toetsen welke organisatiekenmerken samenhangen met het feit of bedrijven onder een cao vallen en hoe zij cao's waarderen, voeren we een multivariate regressieanalyse uit (zie tabel 1). Daaruit blijkt dat organisatiekenmerken ruwweg een derde van de variantie in zowel het aandeel van de bedrijven die een cao volgen als het belang dat bedrijven hechten aan cao's verklaren.

De cao blijkt een goed instrument om arbeidsvoorwaarden van meer kwetsbare werknemers te standaardiseren

Werkgevers die meer 'kwetsbare' werknemers in dienst hebben vallen vaker onder een cao. Dat wil zeggen dat een cao vaker voorkomt bij bedrijven met meer laaggeschoolden, jongeren en vrouwen. De cao blijkt een handig instrument om arbeidsvoorwaarden van deze werknemers te standaardiseren en heeft een vangnetfunctie voor kwetsbare werknemers op de arbeidsmarkt. Bedrijven met meer kwetsbare werknemers geven ook aan de cao het meest te waarderen, waarbij er ook gecontroleerd wordt voor de aanwezigheid van een cao.

Verder komen cao's vaker voor bij grotere en reeds langer bestaande bedrijven. Startende bedrijven zijn vooral bezig met product- en marktontwikkeling en in deze beginfase zijn de voordelen van de cao (standaardisatie, schaalvoordelen, voorspelbaarheid loonkostenontwikkeling) kleiner of minder belangrijk dan bij meer volwassen bedrijven. Kleinere en startende bedrijven zijn in de regel informeel goed aan te sturen. In die fase zijn de (schaal)voordelen van de cao meestal kleiner dan de nadelen. Pas als de organisatie na een aantal jaar is doorgegroeid, zal de behoefte aan standaardisatie van arbeidsvoorwaarden toenemen en winnen collectieve onderhandelingen aan populariteit ten opzichte van individuele onderhandelingen.

In de periode 2008–2014 loopt het percentage werkgevers met een cao iets terug (van 63 naar 57 procent).

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Uit onze analyses blijkt dat werkgevers grosso modo tevreden zijn met de cao, en dat de cao functioneert als een vangnet voor met name meer kwetsbare werknemers.

Tegelijkertijd blijkt het aantal werkgevers met een cao licht af te nemen sinds 2008. Dit hangt grotendeels samen met de sectorale spreiding van cao's. Cao's komen relatief vaak voor bij krimpsectoren (overheid, bouw, landbouw en industrie) en minder vaak bij groeisectoren (diensten, onderwijs en zorg). Als deze ontwikkelingen zich in de toekomst ongewijzigd zullen voortzetten, zal de cao aan betekenis inboeten, in navolging van het afnemende gewicht van specifieke sectoren in de Nederlandse economie.

De huidige tevredenheid over de cao onder werkgevers kan omslaan als sociale partners er in de toekomst niet of onvoldoende in gaan slagen om de cao eigentijds te maken. Dat is vooral in tijden van voortschrijdende individualisering en flexibilisering noodzakelijk. In een eigentijdse cao hebben cao-partijen de juiste balans gevonden tussen enerzijds voldoende flexibiliteit voor de werkgever (om te kunnen reageren op schommelingen en andere veranderingen in de vraag en technologie) en anderzijds voldoende zekerheid voor de werknemer (op bijvoorbeeld het terrein van salaris, opleiding & ontwikkeling, en afstemming arbeid & zorg). De trend van meer cao-afspraken over een persoonlijk keuzebudget is in die zin een stap in de goede richting.

Regressieanalyses van bedrijfskenmerken, respectievelijk op het aandeel van werkgevers met een cao en op het belang van het bestaan van cao's

TABEL 1

	Aandeel werkgevers met een cao	Belang bestaan cao
Vestigingsomvang (2–9.500 werknemers)	0,05 ***	0,01
Nationaliteit (Nederlands–buitenlands, 0–1)	–0,03 ***	0,03 ***
Bedrijfsleeftijd	0,12 ***	0,01
Percentage vrouwen	0,02 *	0,02 **
Percentage jonger dan 25 jaar	0,10 ***	0,03 **
Percentage 55 jaar of ouder	–0,04 ***	0,01
Percentage laaggeschoolden	0,10 ***	0,02
Percentage hooggeschoolden	–0,18 ***	–0,03 **
Onderzoeksjaar (2008–2014)	–0,01 *	–0,01
Aantal	16.682	14.314
R ²	0,32	0,33

*/**/*** Significat op respectievelijk vijf-, een- en een-tiendeprocentniveau. In de kolom 'aandeel werkgevers met cao' is gecorrigeerd voor sectorspecifieke effecten en bij 'belang bestaan cao' is gecorrigeerd voor sectorspecifieke effecten en de aanwezigheid van een cao.

Bron: TNO/WEA 2008–2014

In het kort

- ▶ Werkgevers met een cao staan positief tegenover de cao. Dit geldt ook voor werkgevers die via een avo onder een cao vallen.
- ▶ De cao functioneert als een vangnet voor met name meer kwetsbare werknemers zoals jongeren, vrouwen en laaggeschoolden.
- ▶ Cao's komen relatief vaak voor bij krimpsectoren, waardoor de landelijke dekking van de cao in de toekomst zou kunnen afnemen.

Naar een nieuwe consensus over de loonontwikkeling in Nederland

Loonontwikkeling speelt een belangrijke rol bij economische groei en financiële stabiliteit. De loonontwikkelingen in de eurozone van de afgelopen vijftien jaar hebben dan ook veel invloed gehad op de banken- en eurocrisis. Genoeg reden om dergelijke ontwikkelingen niet alleen aan de markt over te laten, maar ze ook via beleid te beïnvloeden.

ROBIN FRANSMAN
Hoofd Financiële Sector bij De Argumentenfabriek

Het verhaal dat er in 2010 bestond over de oorzaken van de kredietcrisis – dat het in wezen alleen maar een kwestie was van fout gedrag binnen de financiële sector – was niet echt overtuigend. Een crisis van een dergelijke wereldwijde omvang moet diepere, meer structurele oorzaken hebben. Oorzaken die dus ook niet verdwijnen met verdere regulering van de financiële sector.

Er was immers al een precedent, want het patroon van de kredietcrisis was al eerder te zien in Japan: een sterke groei van de kredietverlening, een sterke stijging van de onroerendgoedprijzen, een lange desinflatietrend en een acute crisis, gevolgd door een jarenlange lage groei. Het verhaal van Japan is vooral een demografisch verhaal, want het betreft lage, ja zelfs alsmaar dalende geboortecijfers en een krimpende beroepsbevolking. Dit veroorzaakte uitstralings-effecten naar alle facetten van economie en politiek, het beleid en de instituties. In zekere zin betreft het hier een *terra incognita* voor de economische wetenschap, want kapitalisme en liberale democratie had men bijna alleen waargenomen onder condities van bevolkingsgroei, niet van krimp. Alle data en alle bekende causaliteiten zijn gebaseerd op zo'n 200 jaar bevolkingsgroei. Hoe deze tendensen zich gedragen bij vergrijzing en als de beroepsbevolking krimpt, is nog

grotendeels onbekend – dus daar ligt in de komende jaren een interessante opgave voor alle sociale wetenschappen.

Dit is ook een onderwerp dat een ander licht kan werpen op de oorzaken van de kredietcrisis. Mijn boek *Sparen is geen deugd* (Fransman, 2015) verkent die bredere, diepere oorzaken achter deze crisis en verklaart de stagnatie die hierop gevolgd is vanuit de demografie en globalisering. Het combineert het gedachtegoed van Alvin Hansen (1938; 1939) en Arthur Lewis (1954), aangevuld met empirie en theorie over welke gedragseffecten demografie en globalisering teweegbrengen bij bedrijfsleven, arbeidsmarkt, politieke beleidsvorming en het financiële systeem.

Alles bij elkaar genomen, bieden ze – wat betreft Japan van 1980 tot op heden, en voor de rest van de OESO-landen vanaf circa 1995 – een verklaring voor de belangrijkste verschijnselen. Namelijk: lonen die langzamer stijgen dan de productiviteit, lagere groei, het dalende aandeel van arbeidsbeloning in de economie, *cash hoarding* in het bedrijfsleven, dalende investeringen in kapitaalgoederen, desinflatie, lagere groei, een sterke schulden- en vermogensgroei, een dalende marginale neiging tot consumptie, dalende rentes en stijgende prijzen voor financial assets en onroerend goed. Trends die op zich tegenstrijdig zijn en daarom leiden tot een boom/bust-cyclus. Dat is goed zichtbaar: de kredietcrisis en de daling van onroerendgoedprijzen zijn de bust, maar onderliggend werken deze trends gewoon door. Sinds 2008 zijn schulden en vermogens wereldwijd verder gestegen, heeft het bedrijfsleven zijn cashpositie verder opgevoerd, en zijn de inflatie en de rente verder gedaald. En de demografie, de onderliggende aanjager, is uiteraard ook niet veranderd.

Zijn er beleidsopties denkbaar die de combinatie van lage groei, hoge schulden- en vermogensopbouw en een boom/bust-cyclus kunnen voorkomen of in ieder geval matigen? Hogere lonen lijken een van de beleidsopties te zijn die de potentie hebben om de cyclus te doorbreken of in elk geval te verzachten (Fransman, 2015).

Waar er aanvankelijk scepsis over dit idee was, is de toon van het debat sinds 2012 veranderd. Er lijkt het begin van een nieuwe consensus te ontstaan, die zegt: er is loonruimte, en die moeten we benutten. Dus rijst de vraag: hoe? Dit artikel beantwoordt die vraag langs twee assen. De eerste as is een pleidooi voor een nieuwe, breed gedragen consensus over wat op langere termijn de gewenste loonontwikkeling moet zijn. De tweede as gaat over concrete beleidsopties om die consensus in de praktijk ook daadwerkelijk om te zetten in loonstijgingen.

BEPALING LOONRUIMTE

Nederland heeft een lange historie van consensus op het gebied van loonontwikkeling. Direct na de oorlog was er de geleide loonpolitiek tot circa 1960, gevolgd door de indexatiepolitiek tot 1982, het jaar waarin de loonmatiging begon met het Akkoord van Wassenaar. Er volgden nog drie akkoorden waarbij loonmatiging werd afgesproken: *Een nieuwe Koers* in 1993, het *Najaarsakkoord* in 2003 en het *Loonmatigingsakkoord* in 2009. De instituties legden gewicht in de schaal: bij de SER en de Stichting van de

Een ondernemer die flexibele arbeidskrachten inhuurt draagt een deel van zijn bedrijfsrisico over op zijn werknemers en ingehuurde zzp'ers

Arbeid werden er afspraken gemaakt tussen vakbonden, werkgevers en overheid over belastingniveaus, pensioenpremies, werknemersverzekeringen en loonstijgingen. Gezamenlijk werd de onderhandelingsruimte vastgesteld waarbinnen de cao-akkoorden op sectorniveau werden uitonderhandeld. Er werden publiekelijk normen gesteld die breed gedragen werden en die ook decennialang meegingen: het bewezen succes van het poldermodel. De sterke groei van de flexibele schil, de individualisering en de mede daarmee samenhangende verzwakking van de vakbonden hebben inmiddels die instituties en consensus wel verzwakt, zie ook het artikel van Van Bavel in deze *ESB*.

In de jaren zestig en zeventig werd de loonruimte vastgesteld als zijnde inflatie plus productiviteitsstijging. Dit waren de jaren van de 'automatische prijscompensatie', waarin inflatie gebruikt werd als inputfactor om de loonruimte te bepalen. In die systematiek zat een zelfversterkend effect dat tot een hoge inflatie kon leiden, en dat gebeurde dan ook met de stijgingen van de olieprijs eind jaren zeventig.

Vanaf de jaren tachtig, na het beroemde Akkoord van Wassenaar, werd de volgorde inflatie-productiviteitsstijging daarom omgedraaid. De concurrentiepositie, met name ten opzichte van Duitsland, was leidend. De relatieve productiviteitsstijging en de winstontwikkeling in het bedrijfsleven werden eerst geraamd, en de loonruimte werd

dan daarvan afgeleid. Inflatie speelde geen directe rol meer, maar kwam tot uiting in de bedrijfswinsten. Zo gebeurt dat tot op heden.

Een vaak genoemd nadeel van de systematiek die begint bij de winstontwikkeling van bedrijven, is dat deze op de korte termijn is gericht en daarmee procyclisch is. Dit heeft de crisis in Nederland inderdaad verergerd.

Een ander belangrijk nadeel is dat een methode die de inflatie niet direct meeneemt in de loonontwikkeling, niet corrigeert voor inflatieverschillen in deze loonontwikkeling. Sinds de invoering van de euro is dit wel belangrijk, omdat verschillen in inflatieniveaus en in loonstijgingen, die voorheen via wisselkoersveranderingen konden weggewerkt, nu tot onbalansen leiden. Eurolanden worden daarom de facto gedwongen om op Europees niveau met de loonontwikkeling niet uit de pas te lopen. Dat vindt zijn weerslag in het Stabiliteits- en groeipact, waar de loonontwikkelingen inmiddels onderdeel van zijn.

In de eurozone bestaat het gevaar van mercantilisme via de loonniveaus. Er kan een *race to the bottom* ontstaan, met een zelfversterkende cyclus van loondalingen die de prijsstabiliteit in gevaar brengt. Voor Nederland is deze ontwikkeling overigens bekend. De Nederlandse gulden volgde jarenlang de D-mark, en daarom volgden de Nederlandse lonen ook de lonen in Duitsland. Sinds de invoering van de euro is die koppeling losgelaten en vanaf dat moment zijn de Nederlandse lonen achter gaan lopen op die in Duitsland.

VERDELINGSNEUTRALE LOONPOLITIEK

Bij loonvorming gaat het om het vinden van de juiste balans tussen een gevoel van fairness, koopkracht en bestedingen enerzijds, en anderzijds bedrijfswinsten, concurrentiepositie en werkgelegenheid. Maar het gaat sinds de invoering van de euro ook om prijsstabiliteit. Daarom is het nodig om, net zoals bij begrotingsbeleid, het Europese aspect niet uit het oog te verliezen. Het is geen optie om terug te gaan naar de jaren zeventig en het Akkoord van Wassenaar is niet te handhaven. Daarom is een nieuwe consensus in de polder noodzakelijk. Het Duitse concept *verteilungsneutrale Lohnpolitik* (verdelingsneutrale loonpolitiek) is daarbij een veelbelovend model.

Ook Duitsland ziet zich immers, nu de D-mark niet meer bestaat en er geen wisselkoersen meer zijn, voor dezelfde vraag gesteld. Hoe ervoor te zorgen dat de lonen zich zo ontwikkelen dat de concurrentiepositie enerzijds goed blijft, maar anderzijds de euro niet ondergraven wordt.

In 2013 kwam de Bundesbank daarom met het nieuwe begrip van de *verdelingsneutrale loonpolitiek*. Daarin speelt inflatie opnieuw een rol, net als in de jaren zestig en zeventig, maar nu niet als input voor de lonen, maar juist als output. De lonen moeten voor het juiste inflatieniveau zorgen, conform de ECB-doelstelling van twee procent. De verdelingsneutrale loonruimte bedraagt dan ook twee procent plus (of minus) de productiviteitsstijging. En die laatste wordt per sector bepaald.

Die formule is door de Duitse vakbonden en werkgevers omarmd en leidt tot een relatief hoge graad van arbeidsrust. Ze is verdelingsneutraal omdat de loonontwikkeling volgens deze loonruimte de verdeling tussen arbeid

en kapitaal, en dus ook de AIQ, niet wijzigt op de middel-lange termijn. De loonvorming doet daarmee precies wat ze moet doen: ze draagt op een constante wijze bij aan de prijsstabiliteit, de stabilisatie van de conjunctuur en de verdeling van de welvaart tussen arbeid en kapitaal.

INGRIJPEN BIJ FLEXIBELE ARBEID

Invoering van het Duitse model van de verdelingsneutrale loonpolitiek als startpunt voor de cao-onderhandelingen kan helpen om de lonen van werknemers te stabiliseren. Dat zal echter niet gebeuren zolang de flexibele schil de onderhandelingsmacht van werknemers aantast. Want de inkomens van flexwerkers zijn structureel lager dan die van vaste werknemers (Heyma en Van der Werff, 2013).

Vanuit de reguliere economische theorie volgt niet direct dat flexwerkers minder zouden moeten verdienen. Flexwerkers zouden juist méér moeten verdienen dan medewerkers met een vast contract – ze nemen immers het risico op leegstand en onderbezetting en daar moet voor betaald worden. Voor goederen is deze stelregel logisch: of het nou gaat om het huren van auto's of kopieermachines of het kopen van een vliegticket met voorwaarden, wie flexibele of korte termijn arbeid wil, betaalt meer, wie vaste of lange termijn arbeid wil, betaalt minder. Een ondernemer die flexibele arbeidskrachten inhuurt, draagt een deel van zijn bedrijfsrisico over op zijn werknemers en de ingehuurde zzp'ers. Flexwerkers lopen dus bedrijfsrisico, en zouden daarvoor beloond moeten worden.

Flexwerkers worden niet voor hun flexibiliteit beloond, omdat de onderkant van de arbeidsmarkt werkt als een *monopsonie* of *oligopsonie*. Dat wordt verder bevestigd als we kijken naar de AIQ op sectorniveau. Juist in sectoren die zich richten op de binnenlandse markt en waar het gebruik van de flexibele schil hoog is, zien we een AIQ die (ver) achter ligt op het langjarige gemiddelde. De AIQ is laag in de horeca, in de retail, in transport en post en in de delen van de zakelijke dienstverlening (Butler *et al.*, dit nummer).

Veel werkgevers stellen dat ze, door met flexibele contracten te werken, meer mensen kunnen aannemen omdat het personeelsrisico lager is. Ze gaan daarbij voorbij aan de problemen die dit kan opleveren voor de maatschappij. Het totale risico wordt met flexibelere contracten namelijk niet lager, *het wordt alleen verlegd naar de maatschappij*. Het risico komt als eerste terug doordat flexwerkers veel vaker een beroep doen op toeslagen, WW en bijstand dan vaste werknemers (Heyma en Van der Werff, 2013). Als tweede komt het doordat flexwerkers minder geneigd zijn een woning of andere duurzame goederen aan te schaffen, minder geneigd zijn kinderen te krijgen en vaker ongezond zijn

omdat ze minder inkomenszekerheid hebben. En als derde doordat in een economie gebaseerd op *hire and fire* de volatiliteit hoger is. De pieken en dalen in de werkloosheid en consumentenbestedingen zijn groter – en die volatiliteit verhoogt ook de risico's. Vaste arbeidscontracten zijn dan ook een automatische stabilisator.

Door het monopsonische karakter van de onderkant van de arbeidsmarkt en de beschikbaarheid van indirecte loonsubsidies worden de risico's van flexibele arbeidscontracten niet goed geprijsd. De flexibele schil is in zijn huidige vorm dus welvaartsverlagend – en dit is het marktfalen dat overheidsingrijpen rechtvaardigt. Ingrijpen leidt dan tot welvaartswinst: tot hogere lonen in combinatie met méér werkgelegenheid (Bhaskar en To, 1999; Bhaskar *et al.*, 2002; Card en Krueger, 1993).

LOONRUIMTE IN DE PRAKTIJK

Is dit dan een pleidooi voor minder flexibel werken? Nee, flexibele contractvormen bieden werknemers *en* werkgevers vele voordelen. Maar die flexibiliteit moet wel correct geprijsd worden. Dat maakt de afweging voor zowel werknemers als werkgevers zuiver. Dan staan risico en rendement weer in een normale relatie tot elkaar en is er van afwenteling van risico's op derden, zonder daarvoor een prijs te betalen, geen sprake meer. En dat zal dan kunnen leiden tot welvaartsstijging voor allen.

Om flexibel werk correct te beprijzen zijn er een aantal mogelijkheden. Ten eerste is het mogelijk een hoger minimumloon in te stellen voor nul-urencontracten, oproepcontracten, contracten korter dan twee jaar en payroll-constructies, en kan de overheid minimumtarieven voor zzp'ers civielrechtelijk afdwingbaar maken. Ten tweede kunnen werkgevers verplicht worden werknemers met korte contracten hoger in te schalen. Ten derde dient de belastingversterking die de zelfstandigenaftrek biedt te verdwijnen, net als de mogelijkheid die zelfstandigen hebben om zich niet te verzekeren voor arbeidsongeschiktheid.

Dergelijke maatregelen, in combinatie met een nieuwe, breed gedragen norm voor de loonontwikkeling op langere termijn kunnen significant bijdragen aan economische groei en houdbare overheidsfinanciën.

In het kort

- ▶ Inflatie plus productiviteitsstijging is een beter anker voor loonruimte dan winstgevendheid.
- ▶ Dit anker houdt de AIQ constant en voorkomt loonmercantilisme.
- ▶ Om dit anker te gebruiken moet flexibele arbeid duurder worden.

Beter meten zonder meer te weten

Het arbeidsinkomen is het door de factor arbeid verdiende deel van het totale inkomen. Op basis van internationale afspraken wordt dit inkomen afgeleid uit de nationale rekeningen die het CBS maakt en beheert. Het getal dat uit deze jaarlijkse exercitie rolt, geeft aan welk deel van de toegevoegde waarde aan de factor arbeid wordt uitgegeven. Over dit getal – de arbeidsinkomensquote – wordt jaarlijks door macro-economen flink gediscussieerd.

De arbeidsinkomensquote (AIQ) kan te hoog zijn. Vooral in de jaren zeventig leek dat een probleem in Nederland. Het hoge niveau zou ertoe bijdragen dat bedrijven mensen op straat zetten, waardoor de werkloosheid sterk opliep. Ook zouden bedrijven minder geneigd zijn om de productie in ons land uit te breiden. Werk zou verdwijnen naar het buitenland of worden vervangen door goedkopere machines. Daarnaast zijn macro-economen geneigd om te kijken naar gemiddelden over een wat langere periode en om bij een hogere dan gemiddelde AIQ in een bepaald jaar te melden dat er geen ruimte is voor hogere lonen.

De AIQ kan te laag zijn. De AIQ daalt al een tijdje in de meeste OESO-landen en dat is volgens sommigen problematisch voor de koopkracht van de bevolking. Anderen wijzen er juist op dat een wat lagere AIQ heeft geleid tot de hoge graad van werkgelegenheid in Nederland. Voor weer anderen is het aanleiding om te melden dat zelfstandigen worden uitgeknepen. En ten slotte zijn er mensen die op basis van de stand van de AIQ pleiten voor hogere lonen, die, naast meer koopkracht, ook nog eens innovatie en diepte-investeringen aanmoedigen.

Wat vooral opvalt is dat het in de meeste analyses gaat om eenvoudige correlaties over een tijdsperiode waarin van alles gebeurt, om analyses op basis van meer gevoel dan wijsheid of om voorspellingen die slechts op een kort en dun reeksje getallen zijn gebaseerd die kunnen worden uitgesplitst naar enkele sectoren. En met dat reeksje getallen is van alles aan de hand.

Ten eerste schiet de AIQ voor verschillende sectoren nogal eens door de honderd procent. Met de nieuwe reeks van het CBS – waarin het inkomen van zelfstandigen anders wordt gemeten – is dit niet zo vaak meer het geval, maar wie bijvoorbeeld de reeks van de sector ‘Exploitatie van en handel in onroerend goed’ in de nieuwe serie cijfers bekijkt, ziet een AIQ van 20 procent in 1995, 34 procent in 2005, 198 procent in

BAS TER WEEL

Algemeen directeur van SEO Economisch
Onderzoek en hoogleraar economie aan de
Universiteit van Amsterdam

2012 en 56 procent in 2015. Sterk oplopend dus over de periode als geheel, met een uitschieter naar bijna 200 procent in 2012. Vast een kleine onbeduidende sector, maar het is toch lastig om hier een solide analyse van te geven.

Ten tweede – en dan bezondig ik mij ook aan statistische analyse op basis van een gering aantal waarnemingen – is de AIQ in de periode 1995–2014 gestegen in sectoren met een AIQ van minder dan tachtig procent in 1995 en gedaald in sectoren met een AIQ van meer dan tachtig procent. In sectoren met een AIQ rond de honderd is niets veranderd. Veel arbeidsintensieve sectoren zijn dus een kleiner deel van de toegevoegde waarde gaan besteden aan de factor arbeid. De winstquote is gestegen en blijkbaar zijn bedrijven in deze sectoren meer gaan investeren. Het om-

gekeerde is waar voor sectoren die in 1995 minder arbeidsintensief waren, zoals de energievoorziening en waterbedrijven. Is hier echt wat aan de hand of is er sprake van een louter statistisch fenomeen?

Ten slotte wordt bij het uitrekenen van de AIQ uitgegaan van een wereld met kapitaal en arbeid als – zo ongeveer de enige – productiefactoren. Door de beloning van werknemers en de arbeidsbeloning van zelfstandigen en andere ondernemers toe te wijzen aan de factor arbeid en de rest aan de factor kapitaal, wordt het deel van het totale verdiende inkomen dat we niet goed kunnen meten als het ware weggedefinieerd. De factor kennis wordt echter steeds belangrijker in het moderne productieproces. Een deel van die kennis kan relatief eenvoudig worden toegerekend aan kapitaal (expliciete kennis) of arbeid (impliciete kennis), maar een deel is ook onbewust. En dat laatste past niet in de nationale rekeningen van het CBS. Michael Polanyi heeft dit laatste type kennis beschreven als “*we know more than we can tell*”. Naarmate de economie zich ontwikkelt van een industriële naar een diensteneconomie of zelfs kennis-economie, wordt het steeds ingewikkelder om alles toe te rekenen aan de factoren kapitaal en arbeid. Het zou daarom zomaar zo kunnen zijn dat we een steeds groter deel van de toegevoegde waarde niet meten.

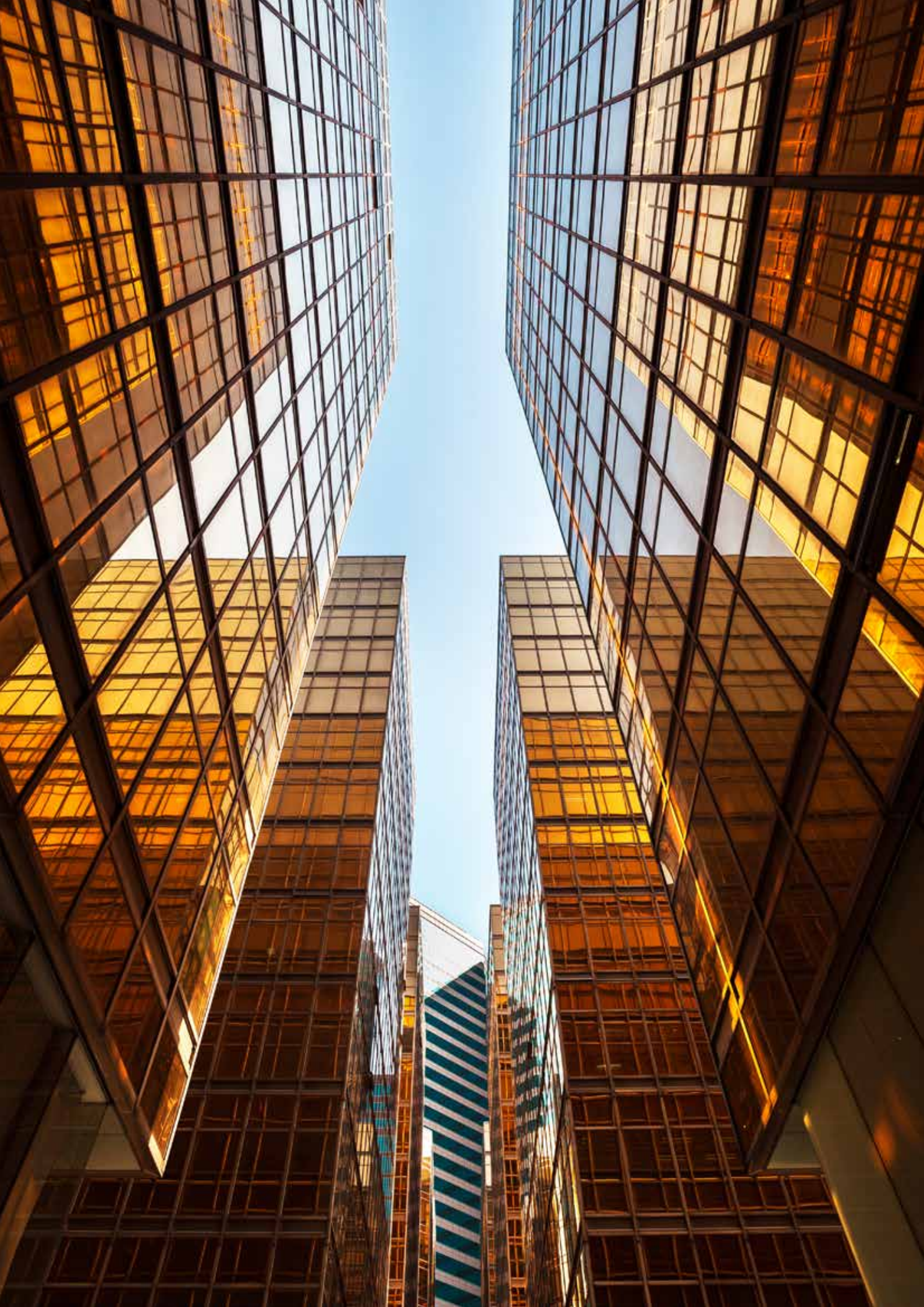
Kortom, we zijn ondanks de verbeterde reeks nog lang niet af van het inzichtelijk maken van de toegevoegde waarde en (eerlijke) beloning van onze jaarlijks geleverde arbeid. En daarmee helaas ook niet van het periodieke rondje met macro-economen die zich opwinden over een te hoge of te lage AIQ.

LITERATUUR

- Allen, R.C. (2009) Engels' pause: technical change, capital accumulation, and inequality in the British Industrial Revolution. *Explorations in Economic History*, 46(4), 418–435.
- Atkinson, A. (2009) Factor shares: the principal problem of political economy? *Oxford Review of Economic Policy*, 25(1), 3–16.
- Bavel, B. van (2014) Vermogensongelijkheid in Nederland; de vergeten dimensie. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR Verkenning. Amsterdam: Amsterdam University Press, 79–100.
- Bavel, B. van (2016) *The Invisible Hand? How market economies have emerged and declined since AD 500*. Oxford: Oxford University Press.
- Bavel, B. van, en W. Salverda (2014) Vermogensongelijkheid in Nederland. *ESB*, 99(4688), 396–399.
- Bengtsson, E. en M. Ryner (2015) The (international) political economy of falling wage shares: situating working-class agency. *New Political Economy*, 20(3), 406–430.
- Bhaduri, A. en S.A. Marglin (1990) Unemployment and the real wage: the economic basis for contesting political ideologies. *Cambridge Journal of Economics*, 14(4), 375–393.
- Bhaskar, V. en T. To (1999) Minimum wages for Ronald McDonald monopsonies: a theory of monopsonistic competition. *The Economic Journal*, 109(455), 190–203.
- Bhaskar, V., A. Manning en T. To (2002) Oligopsony and monopsonistic competition in labor markets. *Journal of Economic Perspectives*, 16(2), 155–174.
- Blanchard, O., E. Cerutti en L. Summers (2015) Inflation and activity: two explorations and their monetary policy implications. *Working Paper*, WP15-19. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
- Boonen, A. (2015) Vermogen maakt verschil: de verdeling van vermogen en de gevolgen ervan. *De Burcht Publicatie*, nr. 6. Amsterdam: De Burcht/Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging.
- Brynjolfsson, E. en A. McAfee (2014) *The second machine age: work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: Norton & Company.
- Card, D., en A.B. Krueger (1993) Minimum wages and employment: a case study of the fast food industry in New Jersey and Pennsylvania. *NBER Working Paper Series*, 4509.
- CBS (2014) *Achtergrondkenmerken en ontwikkelingen van zzp'ers in Nederland*. 1 december 2014. Den Haag: CBS.
- CBS (2015) *Statline: Kerncijfers arbeidsdeelname*.
- CPB (2014) *Centraal Economisch Plan 2014*. Den Haag: CPB.
- Cynamon, B.Z. en S.M. Fazzari (2015) Rising inequality, demand, and growth in the US economy. *European Journal of Economics and Economic Policies*, 12(3), 170–182.
- DNB (2014) Overwegingen bij de loonontwikkeling. *DNB Occasional Studies*, 12(1).
- DNB (2016) *Alternatieve arbeidsinkomensquote is momenteel relatief laag*. *DNB Bulletin*, 28 april 2016. Amsterdam: DNB.
- Dünhaupt, P. (2016) Determinants of labour's income share in the era of financialisation. *Cambridge Journal of Economics*. Te verschijnen.
- Elsby, M., B. Hobijn en A. Sahin (2013) The decline of the U.S. labor share. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2013-27. Washington DC.
- EU (2007) The labour income share in the European Union. In: *Employment in Europe 2007*, hoofdstuk 5. Luxemburg: Office of the Official Publications of the European Communities, 237–272.
- FD (2016) Loonruimte veel groter dan gedacht. *Het Financieel Dagblad*, 28 april 2016.
- Fransman, R. (2015) *Sparen is geen deugd*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Guschanski, A. en Ö. Onaran (2016) Determinants of the wage share: a cross-country comparison using sectoral data. *Greenwich Papers in Political Economy*, GPERC41.
- Hansen, A.H. (1938) *Full recovery or stagnation?* New York: W.W.Norton.
- Hansen, A.H. (1939) Economic progress and declining population growth. *The American Economic Review*, 29(1), 1–15.
- Heyma, A. en S. van der Werff (2013) De sociaaleconomische situatie van langdurig flexibele werknemers. *SEO Rapport*, 2013-09.
- Jacobs, B. (2015) Belastingen op kapitaalinkomen in Nederland. *Tijdschrift voor Openbare Financien*, 47(1), 24–48.
- Jacobson, M. en F. Occhino (2012) *Labor's declining share of income and rising inequality*. Federal Reserve Bank of Cleveland Economic Commentary.
- Karabarbounis, L. en B. Neiman (2014) The global decline of the labor share. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(1), 61–103.
- Kristal, T. (2012) Good times, bad times: postwar labor's share of national income in capitalist democracies. *American Sociological Review*, 75(5), 729–763.
- Lavoie, M. en E. Stockhammer (red.) (2013) *Wage-led growth: an equitable strategy for economic recovery*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lawrence, R.Z. (2015) Recent declines in labor's share in U.S. income: a preliminary neo-classical account. *NBER Working Paper*, 21296.
- Lewis, W.A. (1954) Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 22(2), 139–191.
- Ministerie van Financiën (2015) *Eindrapport IBO zelfstandigen zonder personeel*. 2 oktober 2015. Den Haag: Ministerie van Financiën.
- Oberfield, E. en D. Raval (2014) Micro data and macro technology. *NBER Working Paper*, 20452.
- Oeij, P.R.A., E.M.M. de Vroome, K. Kraan et al. (2013) *Werkgeversenquête Arbeid; methodologie en beschrijvende resultaten*. Hoofddorp: TNO.
- OESO (2012) Labour losing to capital: what explains the declining labour share? In: *OECD Employment outlook 2012*. Parijs: OESO, hoofdstuk 3, 109–161.
- OESO (2015) *The labour share in G20 economies. Report prepared for the G20 Employment Working Group*. Parijs: OESO.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Piketty, T. en G. Zucman (2013) *Capital is back: wealth-income ratios in rich countries 1700–2100*. Working Paper Paris School of Economics.
- Sachs, J.D. en L.J. Kotlikoff (2012) Smart machines and long-term misery. *NBER Working Paper*, 18629.
- Salverda, W. (1977) Haalt de arbeidsinkomensquote de 100 procent? En wat dan nog ... *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 1(4), 66–94.
- Solow, R. (2015) The future of work: why wages aren't keeping up. *Pacific Standard*.
- Stockhammer, E. (2015) Determinants of the wage share: a panel analysis of advanced and developing economies. *British Journal of Industrial Relations*. Te verschijnen.
- Storm, S. en C.W.M. Naastepad (2012) *Macroeconomics beyond the NAIRU*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Storm, S. en C.W.M. Naastepad (2016) Structural divergence and crisis in the eurozone: the role of NAIRU economics. In: J.E. Stiglitz en M. Guzman (red.), *Contemporary issues in macroeconomics: lessons from the crisis and beyond*. Londen: Palgrave Macmillan, 101–128.
- SZW (2015) *Ca0-afspraken 2014, bijlage X, juni*. Den Haag: Ministerie van SZW.
- Tweede Kamer (2015) *Kamerstuk 29 544, nr. 669, 13 november*.
- VVD (2016) *Concept-verkiezingsprogramma 2017–2021 'Zeker Nederland'*. 7 oktober.
- WRR (2014) *Economische ongelijkheid in Nederland*. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR Verkenning. Amsterdam: Amsterdam University Press, 11–37.

VAN ZANTEN

Roger Klaassen

Lacunes in degelijk WRR rapport over de financiële sector

Het rapport *Samenleving en financiële sector in evenwicht* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vormt een mijlpaal in het denken over de verhouding tussen de financiële sector en de samenleving waarbinnen deze opereert, maar bevat op een aantal belangrijke punten lacunes en misvattingen.

BARBARA BAARSMA

Directeur kennis-
ontwikkeling bij
de Rabobank en
hoogleraar aan de
Universiteit van
Amsterdam

WIM BOONSTRA

Chief econoom bij
de Rabobank en
bijzonder hoogleraar
aan de Vrije Univer-
siteit Amsterdam

Op woensdag 12 oktober presenteerde Ar-noud Boot namens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het rapport *Samenleving en financiële sector in evenwicht*. Dit rapport vormt een mijlpaal in het denken over de verhouding tussen de financiële sector en de samenleving waarbinnen deze opereert. Waar tot dusver de meeste studies naar de financiële sector vooral de nadruk leggen op de gevaren die van deze sector, en dan vooral het bankwezen, uitgaan op de samenleving, geeft de WRR-studie een breder perspectief. De WRR stelt terecht dat de financiële sector geen economisch eiland is, maar een integraal onderdeel vormt van de samenleving. Dit betekent dat de samenleving niet zonder een stabiele en goed functionerende financiële sector kan. Anderzijds kan de financiële sector niet functioneren zonder de rest van de samenleving, daar bevinden zich immers zijn klanten. Daar waar de Raad een brede blik geeft op de financiële sector reageren wij in dit artikel alleen op de onderdelen die het bankwezen betreffen.

BELANG FINANCIËLE SECTOR

De Raad wijst op de intrinsieke instabiliteit van de financiële sector. Veel van de financiële risico's die in de samenleving worden gegenereerd, komen immers terecht bij de financiële sector. Die moet op zijn beurt die risico's op een verantwoorde manier beheersen en waar mogelijk mitigeren. Dat is een belangrijke bancaire taak met een grote

maatschappelijke toegevoegde waarde. Maar het mag niet zo zijn dat banken onnodige risico's op hun balans nemen.

Het land wordt niet stabiel als banken en andere financiële instellingen veiliger worden gemaakt door risico's door te schuiven naar andere delen van de samenleving. En de samenleving is er evenmin mee gediend als banken niet meer in staat zijn om hun diensten te leveren. Want veel bancaire diensten, zoals het leveren van betaaldiensten, risicospreiding, het leveren van liquiditeit en kredietverlening, vormen een integraal onderdeel van hun maatschappelijke nutsfunctie. Een moderne economie kan niet zonder goed functionerend financieel bestel.

FINANCIËLE STABILITEIT

Het rapport pleit de banken terecht niet vrij van de Grote Financiële Crisis. Daarvoor is er bij de crisis te veel misgegaan en veel daarvan is in de financiële sector zelf veroorzaakt. Zonder aarzeling kan worden gesteld dat veel financiële instellingen te veel onnodige risico's op hun balans hadden genomen, waarbij, toen het misging, de samenleving voor de kosten is opgedraaid. Dat mag niet nog een keer gebeuren, reden waarom banken en andere financiële instellingen inmiddels onder veel zwaarder toezicht staan. De WRR stemt in met dit beleid en pleit voor een verdere verzwaring van (ongewogen) kapitaalseisen om de sector nog robuuster te maken. Maar tegelijkertijd stelt hij dat moet worden voorkomen dat het toezichtregime zo gedetailleerd wordt dat banken daardoor in een dusdanig 'dichtgetimmerd reservaat' opereren, dat zij niet meer kunnen inspelen op ontwikkelingen van buiten af. De Raad wijst er hier bijvoorbeeld terecht op dat de sector in de nabije toekomst wordt geconfronteerd met snelle technologische ontwikkelingen die de relatie tussen financiële instellingen en hun klanten ingrijpend kunnen veranderen. Als banken niet over de middelen en flexibiliteit beschikken om hier adequaat op in te spelen, kan dit tot bedreigende situaties leiden. Niet alleen voor de sector zelf, maar ook voor de

continuïteit en kwaliteit van de dienstverlening.

De WRR wijst er meerdere malen op dat de samenleving zelf heeft toegestaan dat de financiële sector, die breder is dan het bankwezen alleen, enorm is gegroeid als gevolg van elders genomen besluiten. Deels heeft de politiek zelfs de omstandigheden gecreëerd waardoor dit kon gebeuren. Het rapport noemt meerdere voorbeelden. Een fiscaal regime dat vreemd vermogen sterk bevoordeelt ten opzichte van eigen vermogen werkt schuldopbouw in de hand. De fiscale behandeling van hypotheekrente in ons land is hiervan een goed voorbeeld. En als de wetgever bepaalt dat banken bij tweeverdieners de inkomens van beide partners moeten meetellen bij het vaststellen van hun gezamenlijke leenruimte, werkt dat een versnelde stijging van de hypotheekschuld en in het kielzog daarvan een snellere huizenprijstijging in de hand. Banken hadden natuurlijk in reactie hierop hun leennormen kunnen aanscherpen, maar dat had alleen onder centrale regie van de grond kunnen komen. Een regie die er niet was.

Het rapport wijst er dan ook terecht op dat we er niet zijn met uitsluitend het zwaarder kapitaliseren van banken en verzekeraars, en ander toezicht op de financiële sector. Zo zal bijvoorbeeld een huursector moeten worden ontwikkeld als het kopen van een woning vanwege een substantieel lagere *loan to value*-ratio koopwoningen voor starters onbereikbaar maakt.

Ook onderkent het rapport dat als banken door zwaardere toezichteisen worden beperkt in hun mogelijkheden om hun klanten te bedienen, het kan gebeuren dat een deel van de activiteiten en de daarmee gepaard gaande risico's zich verleggen naar het niet-gereguleerde stelsel van schaduwbanken. Dat komt de financiële stabiliteit niet ten goede. Bovendien worden banken niet stabiel, maar juist risicovoller, als bijvoorbeeld de strengere risicoregulering van Basel 3.5 werkelijkheid wordt.

LACUNES EN MISVATTINGEN

Het rapport bevat ook enkele lacunes en misvattingen. De belangrijkste worden hier besproken.

Diversiteit in governance

De Raad pleit voor meer diversiteit binnen de financiële sector, zeker ook in het bankwezen. Daarbij lijkt hij vooral te duiden op de wenselijkheid van meer kleinere financiële instellingen in ons land. Hij gaat echter voorbij aan de wenselijkheid van meer diversiteit in de governance-structuur van aanbieders van financiële diensten. Meer banken met eenzelfde, op aandeelhouderswaarde gericht verdienmodel werkt de systeemstabiliteit niet in de hand, terwijl de aanwezigheid van coöperatieve banken en banken met een *dual-bottom line* naast deze primair winstgedreven banken het geheel stabiel maken. Coöperatieve banken en banken met een *dual-bottom line*, zoals de spaar- en volksbanken in Duitsland, zijn niet alleen gericht op het behalen van een gezond financieel resultaat maar ook op de relatie met stakeholders en het realiseren van maatschappelijke toegevoegde waarde. Meer diversiteit in de governance-structuur is verstandig, niet omdat het ene model superieur aan de andere zou zijn, maar omdat ook hier diversiteit op zichzelf vanuit stabiliteitsoptiek een groot goed is.

Overregulering

Het rapport bevat een pleidooi om te komen tot een krachtenbundeling van consumenten, door het stimuleren van collectieve inkoop. Ook noemt de Raad maatschappelijke 'waakhonden' die opkomen voor consumentenbelangen. Daarbij worden niet de consumentenrubrieken op televisie bedoeld, die achteraf klachten aan de kaak stellen, maar gaat het om proactief ingrijpen. Dit is een mooie manier om door zelfregulering informatieasymmetrie – de kennis- en informatieachterstand van klanten ten opzichte van aanbieders – te verminderen. Het is goed als het speelveld gelijk wordt. Wel zou het dan ook aan te raden zijn om nog eens te kijken naar het geheel aan doorgevoerde regelgeving die de afgelopen jaren over de sector is uitgestort. Er zijn voorbeelden bekend waarbij de wet- en regelgeving rond bepaalde producten ertoe heeft geleid dat deze dermate ingewikkeld en duur is geworden dat de klant afhaakt. Een voorbeeld zijn arbeidsongeschiktheidsverzekeringen voor zzp'ers. Het gevolg is dat velen van hen onverzekerd hun werk verrichten, wat geen wenselijke situatie is. Een analyse van een optimaal reguleringsniveau ontbreekt in dit rapport en dat is een gemiste kans.

Concurrentievoordelen kleine banken

De WRR wijst enkele malen op de concurrentievoordelen die grote, systeemrelevante banken zouden hebben ten opzichte van kleinere banken. Daarbij gaat hij voorbij aan de invloed van het depositogarantiestelsel (DGS) dat de concurrentieverhoudingen aan de retail-fundingkant volledig gladstrijkt. Verder kan een grote bank bepaalde verlieslatende activiteiten niet afstoten als die een groot maatschappelijk belang vertegenwoordigen. Denk in dit kader aan het girale betalingsverkeer en de bijkomende kosten aan IT-security. Een kleine bank kan dat wel, zij kan zich zelfs beperken tot het 'laaghangende fruit': alleen concentreren op winstgevende diensten en de rest aan de grootbanken laten.

Ook als de Raad pleit voor een lichter toezichtregime voor nieuwkomers in de financiële sector, vergeet hij daarbij op te merken dat er van een lichter toezichtregime alleen sprake kan zijn als deze nieuwkomers hun verliezen niet op de samenleving kunnen afwentelen. Zonder die zekerheid creëert een lichter toezichtregime vooral moreel risico.

Verhoging kapitaalbuffers eenzijdig

Bij het pleidooi voor een verdere verhoging van de ongewogen kapitaalbuffers van banken gaat de Raad eraan voorbij dat hiervan ook verkeerde prikkels uit kunnen gaan, en dat dit een stap terug is ten opzichte van het huidige beleid – dat gebaseerd is op ratio's met naar risico gewogen activa. Als banken gedwongen zouden worden om deze ratio snel te verhogen, kan de continuïteit van de kredietverlening in gevaar komen. Verder gaat het rapport voorbij aan het gegeven dat het voor niet-beursgenoteerde banken lastig is om snel extra eigen vermogen aan te trekken. Daarom is het jammer dat het rapport weinig aandacht besteedt aan aanvullende instrumenten, zoals de zogeheten *coco's*, en de gemaakte afspraken inzake *bail-in*.

Onduidelijkheid werkt verlamdend

Hoewel er geen bezwaar lijkt te zijn om de huidige vier procent eigen vermogen die de Nederlandse grootbanken

momenteel hebben in de toekomst geleidelijk nog wat op te voeren, (Boonstra *et al.*, 2016), moet het toezicht gebaseerd blijven op de huidige BIS-ratio's. Doordat de ongewogen kapitaalrisico's geen enkele prikkel in zich heeft om banken er van te weerhouden grote risico's te nemen, kunnen er anders nieuwe risico's in het systeem sluipen. Daarbij is het belangrijk dat er snel duidelijkheid komt waar de banken met deze ratio moeten uitkomen. Het in stand houden van onduidelijkheid hieromtrent werkt verlamdend. Ook is het rapport bij vlagen onduidelijk over de tijd die nodig is om tot een evenwichtiger verhouding tussen de financiële sector en de rest van de samenleving te komen.

Geen keuzes over LTV

Dit manifesteert zich het duidelijkst in de discussie over de maximale *loan to value* (LTV) bij het verstrekken van hypothecaire leningen. Terecht constateert de WRR dat er een relatie is met het woonbeleid, maar verder dan een vage constatering dat "verwevenheden met andere beleidsdossiers moeten worden onderkend" komt de Raad hier niet. Dat is jammer, omdat dit nu juist een uitgelezen voorbeeld is waar de wisselwerking tussen de financiële sector en de rest van de samenleving raakt aan het welbevinden van grote groepen mensen. Daarmee heeft het onderwerp een hoge mate van politieke actualiteit. Voor de LTV zijn grofweg drie opties. De meest simpele is het gestaag doorgaan met het verlagen van de maximale LTV, ongeacht de maatschappelijke gevolgen, zoals woningnood in delen van het land. De tweede optie is wachten met een verdere verlaging van de maximale LTV totdat ook in ons land een goed ontwikkelde vrije huursector met een ruim aanbod van betaalbare woningen van de grond is gekomen. Dan moeten er wel concrete beleidsvoorstellen liggen om ervoor te zorgen dat dit huuraanbod er ook daadwerkelijk binnen afzienbare tijd komt. De derde optie is het gestaag doorgaan met het verlagen van de maximale LTV voor doorstromers op de woningmarkt, wat feitelijk neerkomt op een aanscherping van de reeds in 2004 ingevoerde bijleenregeling, terwijl starters eenmalig met een tophypotheek de markt mogen betreden. De Raad had deze keuzes expliciet kunnen maken en voorleggen aan de politiek.

Risico-onderschatting financieringsalternatieven

Het pleidooi voor een grotere diversiteit in het financieringsaanbod voor het mkb kan van harte worden onderschreven, maar ook hier past een waarschuwing. Op dit moment vormen de opkomende partijen, zoals kredietunies en crowdfundingplatforms, nog geen echt alternatief voor bancair krediet. Ondanks hun snelle groei zijn ze

in absolute zin nog veel te klein. Verder is het van belang dat het ook bij deze, wij herhalen, op zichzelf zeer toe te juichen alternatieven helder wordt hoe de risico's liggen en wie ervoor opdraait als het misgaat. Want ook de Raad lijkt enigszins over het hoofd te zien dat juist het financieren van economische bedrijvigheid, zoals mkb-ondernemingen, tot de meest risicovolle financiële transacties behoort.

CONCLUSIE

Dit alles neemt niet weg dat de WRR een evenwichtig en rijk gedocumenteerd rapport heeft gepubliceerd, dat veel inzichten en perspectieven biedt. Het rapport vormt daarmee een belangrijke mijlpaal in het debat over de financiële sector en zijn rol in de samenleving. Veel van wat er in het rapport staat is al eens eerder gezegd; het wijst zelf bijvoorbeeld regelmatig terug naar het eindrapport van de commissie-Wijffels (2013). De grootste toegevoegde waarde van het rapport is gelegen in de samenhang die het aanbrengt in het debat en in de nuchtere constatering dat de financiële sector geen eiland vormt binnen de samenleving, maar daar een integraal onderdeel van vormt. Waar tot dusver het accent sterk heeft gelegen op het zwaarder reguleren van de sector, waardoor bijvoorbeeld banken al veel zwaarder zijn gekapitaliseerd dan vóór de crisis, wijst de WRR erop dat er ook aanpassingen nodig zijn in de rest van de samenleving om de financiële sector zijn dienende rol optimaal te laten vervullen.

Vooruitkijkend kan men dan ook stellen dat het niet alleen gaat om het stabiel maken van de financiële sector *sec*, maar ook om het creëren van de omstandigheden waarin deze sector opereert. Hiermee kan de discussie die dit rapport zonder twijfel zal losmaken, het begin zijn van een waardevolle dialoog tussen de financiële sector en de rest van de samenleving over de vraag hoe de sector in de toekomst zijn klanten nog beter kan bedienen.

LITERATUUR

Boonstra, W., B. Giesbergen en J. Mooi (2016), *A historical account of leverage ratios in the Dutch banking system*, Rabobank.

WRR (2016) *Samenleving en financiële sector in evenwicht*. Rapport 12 oktober 2016. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Commissie-Wijffels [Commissie Structuur Nederlandse Banken] (2013), *Naar een dienstbaar en stabiel bankwezen*. Juni 2013. Commissie Structuur Nederlandse Banken, Den Haag: Ministerie van Financiën.

In het kort

- ▶ De financiële sector en de samenleving kunnen niet zonder elkaar functioneren.
- ▶ Strengere regulering van de financiële sector kan de samenleving risicovoller maken.
- ▶ Niet maken van keuzes, zoals bij verlaging LTV, is een gemiste kans.

De markt voor groene stroom is een fictie

Sinds het begin van deze eeuw voert de overheid beleid om de stroomvoorziening via markten te laten verlopen en bovendien duurzamer te maken. Consumenten kunnen hierdoor kiezen en een ruime meerderheid van hen geeft de voorkeur aan groene stroom en betaalt hier een opslag voor. Dit leidt echter niet tot daadwerkelijke verduurzaming van de energieproductie.

**MACHIEL
MULDER**

*Hoogleraar aan de
Rijksuniversiteit
Groningen*

Een goed werkende energievoorziening is van groot maatschappelijk belang. Overheden bemoeien zich daarom intensief met de energiesector, waarbij ze drie verschillende doelstellingen nastreven: betaalbaarheid, duurzaamheid en betrouwbaarheid (Europese Commissie, 2014). In Nederland heeft de overheid in de afgelopen decennia diverse maatregelen genomen om deze doelen te realiseren. Er is marktwerking geïntroduceerd om concurrentie te scheppen en energiebedrijven te prikkelen doelmatiger te werken. Voor het onderdeel van de energiesector waar concurrentie niet mogelijk is, namelijk de energienetwerken, is een toezichthouder in het leven geroepen die onder meer de tarieven en de kwaliteit van de voorziening bewaakt. Daarnaast heeft de overheid diverse maatregelen genomen om de energievoorziening groener te maken, onder andere door het stimuleren van zonnepanelen op huizen, windturbines op land en windparken op zee, en door het opleggen van milieuregels aan elektriciteitscentrales die gebruikmaken van fossiele energie. Om de energievoorziening betrouwbaarder te maken, zijn eveneens diverse maatregelen getroffen, waaronder de verplichting voor beheerders van energienetwerken om de netten robuust aan te leggen.

Een vraag is of de verschillende overheidsdoelen voor de energievoorziening in dezelfde mate zijn gerealiseerd. Vooral wat betreft duurzaamheid lijkt dit veel minder het geval te zijn dan bij marktwerking. Hier zijn de laatste jaren veel maatregelen getroffen met grote gevolgen voor energieproducenten, -consumenten en netbeheerders. Al deze maatregelen gezamenlijk hebben als doel om groene energiemarkten te realiseren, maar de energieproductie is in Nederland nauwelijks verduurzaamd. Dit artikel bespreekt dit voor twee deelmarkten – consumentenmarkt en groot-

handelsmarkt – en toont aan dat van groene energiemarkten nog geen sprake is.

VRAAG NAAR GROENE STROOM

Sinds 2004 kunnen consumenten in Nederland hun energieleverancier en type contract kiezen. Eerder gebeurde dat al in diverse andere landen, zoals Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk. De verwachting bij het openstellen van consumentenmarkten was dat dit zou leiden tot meer innovatie (Littlechild, 2003). Deze innovatie kan tot uitdrukking komen in het ontstaan van een grotere variëteit in producten. In de Nederlandse stroommarkt voor consumenten heeft zich een duidelijke toename in productvariëteit voorgedaan. Het aantal grijze-stroomproducten is weliswaar vrij stabiel gebleven, maar het aantal groene-stroomproducten is sinds 2008 sterk toegenomen (figuur 1). De toename in groene-stroomproducten bestaat onder andere uit de komst van producten als 'Nederlandse groene stroom' of 'Nederlandse windstroom'. De toename in het aantal groene-stroomproducten lijkt te duiden op een significante vergroening van de stroommarkt voor consumenten; marktwerking en vergroening lijken hier hand in hand te zijn gegaan.

Groene-stroomproducten zijn twee tot veertien procent duurder dan grijze stroom met vergelijkbare overige kenmerken, zoals leverancier en looptijd (Mulder en Zomer, 2016). Dit geldt zowel voor contracten met een vast (jaarlijks) tarief als die met een variabel tarief. In de periode 2009–2014 maakten energieleveranciers gemiddeld per huishouden een brutomarge van 82 euro per huishouden voor grijze stroom en van 94 euro voor groene stroom (tabel 1).

In dezelfde periode is de marge gemiddeld voor alle producten gedaald, wat duidt op intensievere concurrentie. Kortom, de consumentenmarkt biedt de consumenten steeds meer keuze uit verschillende typen producten, waarbij de dalende marge in de consumentenmarkt een drukkend effect heeft op de energiekosten van consumenten.

Voor groene stroom betalen de consumenten echter relatief veel, terwijl de leveranciers nauwelijks hogere kosten hebben. De geringe meerkosten bestaan slechts uit de prijs die leveranciers voor groencertificaten moeten betalen. Een generiek groencertificaat kost tien tot twintig cent per MWh (megawattuur). Aangezien het gemiddelde jaarverbruik van een Nederlands huishouden circa 3 MWh is, kost generieke

groene stroom de leverancier minder dan één euro per huishouden per jaar. De gemiddelde marge voor de leverancier is met ruim tien euro een stuk hoger. Leveranciers maken op groene stroom dus een hogere winst dan op grijze stroom. Dat geldt ook voor groene stroom van Hollandse windkracht die circa twee euro per MWh kost (CBS, 2014).

Veel consumenten zijn kennelijk bereid een premie te betalen voor groene stroom – ongeveer 65 procent van de Nederlandse huishoudens heeft een groene-stroomcontract (ACM, 2015). Dit blijkt ook uit studies naar de betalingsbereidheid van consumenten voor groene energie, hoewel die bereidheid voor groene stroom in Nederland lager is dan in diverse andere landen (OESO, 2014). De groenestroommarkt biedt leveranciers dus de mogelijkheid om meer winst te realiseren omdat veel consumenten groene stroom waarderen en daar iets meer voor willen betalen.

CERTIFICATEN VERGROENEN NIET

De gevolgen van deze vraag naar groene stroom voor het milieu zijn echter beperkt. Om dit in te zien, is het relevant om te weten hoe het systeem van groene-energiecertificaten werkt. Dit systeem is gebaseerd op Europese regelgeving (Europese Commissie, 2004) en in Nederland is CertiQ verantwoordelijk voor de uitgifte en vernietiging van certificaten (CertiQ, 2015).

Alle lidstaten zijn gehouden om voor alle stroom die opgewekt wordt met duurzame bronnen, zoals wind, zon en waterkracht, certificaten te verlenen aan de producenten. De producenten kunnen deze certificaten verkopen aan bijvoorbeeld energieleveranciers in het eigen land of in andere EU-landen. Op het moment dat deze leveranciers een groene-stroomproduct verkopen aan consumenten worden de certificaten administratief vernietigd.

Nederland importeert in toenemende mate energiecertificaten. In Nederland is de uitgifte van groene-energiecertificaten in de afgelopen jaren toegenomen van vijf tot tien procent van het totale aanbod van stroom (figuur 2). De omvang van de in Nederland vernietigde certificaten is echter beduidend sterker gegroeid: van circa 12 procent in 2005 tot bijna 35 procent van het totale stroomaanbod in 2014. Deze certificaten worden vooral, maar niet uitsluitend, gebruikt voor verkoop van groene stroom aan huishoudens.

Er is veel meer aanbod van certificaten dan dat er vraag naar is. De geïmporteerde certificaten komen voor twee derde uit Scandinavië, en dan vooral Noorwegen (Noorwegen doet mee aan deze Europese regeling). De certificaten aldaar zijn vooral verkregen door stroomproductie met waterkrachtcentrales. Hierdoor is de prijs voor deze certificaten vrijwel nihil.

Door de lage prijs van de certificaten is er geen prikkel voor daadwerkelijke vergroenende investeringen. De waterkrachtcentrales in bijvoorbeeld Noorwegen bestaan al en de stroom wordt sowieso geproduceerd om de Noren van stroom te voorzien. Met het verkopen van certificaten aan landen als Nederland en Duitsland verandert er in fysieke zin niets aan de stroomvoorziening in Noorwegen: die blijft vrijwel volledig op waterkracht gebaseerd.

Ook heeft de export van groencertificaten geen gevolgen voor de mate waarin Noorwegen zijn doelstelling voor duurzame energie realiseert, omdat de verkoop van de cer-

tificaten niet op de duurzame-energieprestatie in mindering wordt gebracht. Nederland mag de import van groencertificaten evenmin meetellen voor de eigen prestatie op het gebied van duurzame energie. Dit mag alleen als Nederland een overeenkomst met Noorwegen zou sluiten waarbij beide landen overeenkomen dat de export en import van certificaten meetelt met de nationale prestatie op het gebied van duurzame energie. Zo'n overeenkomst is echter niet gesloten.

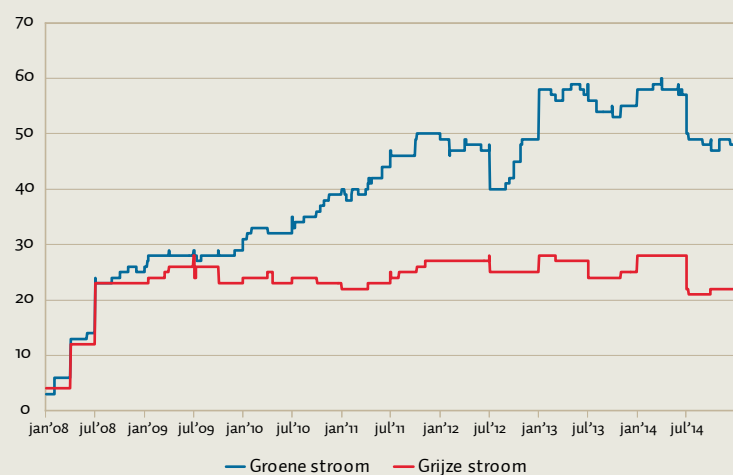
Kortom, de echte winnaars van het systeem zijn de leveranciers die voor groene energie een premie bij de consumenten in rekening kunnen brengen, omdat veel consumenten wel wat extra willen betalen voor het idee dat ze bijdragen aan vergroening van de energiemarkt. Van werkelijke vergroening hierdoor is echter vrijwel geen sprake.

KOLENCENTRALES MEER INGEZET

De groothandelsmarkt voor energie is de afgelopen jaren een competitieve markt geworden door decentralisatie van de besluitvorming over energieopwekking en toenemende mogelijkheden voor grensoverschrijdende arbitrage. Consumenten profiteren daarvan (Mulder, 2015).

Bij de vergroening van de elektriciteitsopwekking is ech-

Aantal groene- en grijze-stroomproducten in de consumentenmarkt FIGUUR 1

Bron: Mulder en Willems, 2016

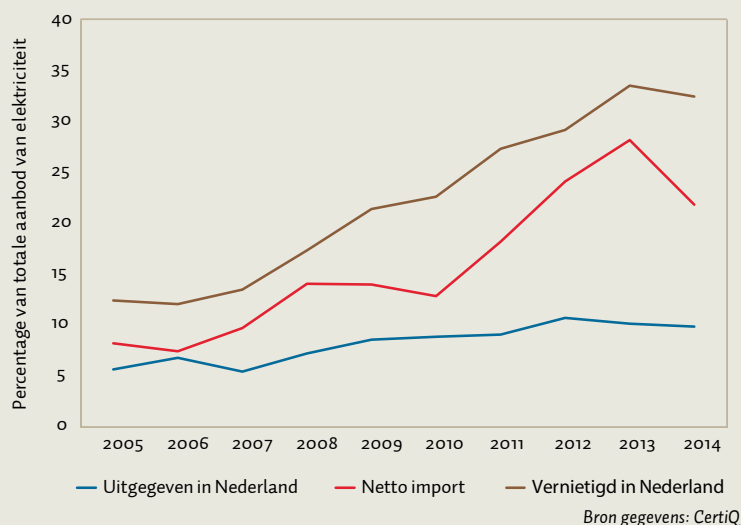
Bruto-marge energieleveranciers per type stroomproduct en periode TABEL 1

Type stroom	Periode			
	2009–2014	2009–2014	2009–2011	2012–2014
	Groen	Grijs	Beide	Beide
Vaste tarief (euro/huishouden/jaar)	21	34	23	42
Consumentenprijs / groothandelsprijs	1,51	1,45	1,50	1,46
Bruto-marge leverancier (euro/huishouden/jaar)	94	82	91	83

Bron: Mulder en Willems, 2016

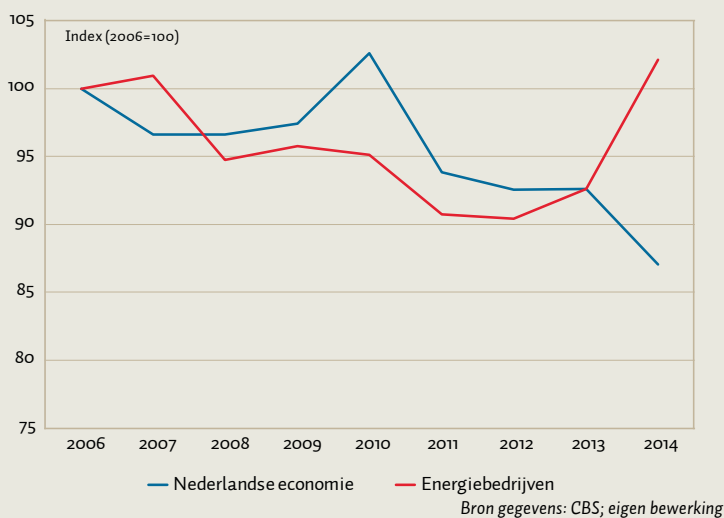
Uitgifte, import en vernietiging van groene-energiecertificaten in Nederland, 2005–2014

FIGUUR 2

CO₂-intensiteit van de Nederlandse economie en Nederlandse energiesector, index (2006 = 100)

FIGUUR 3

ter beduidend minder succes geboekt. Niet alleen is het percentage duurzame energie in Nederland met tien procent van het totale aanbod nog steeds laag, ook werd er in 2014 per eenheid opgewekte stroom meer CO₂ uitgestoten (figuur 3) dan in 2006. Ter vergelijking: in de Nederlandse economie als geheel is de CO₂-intensiteit afgenomen van 0,28 miljoen ton per miljard euro bbp in 2006 naar 0,25 miljoen in 2014.

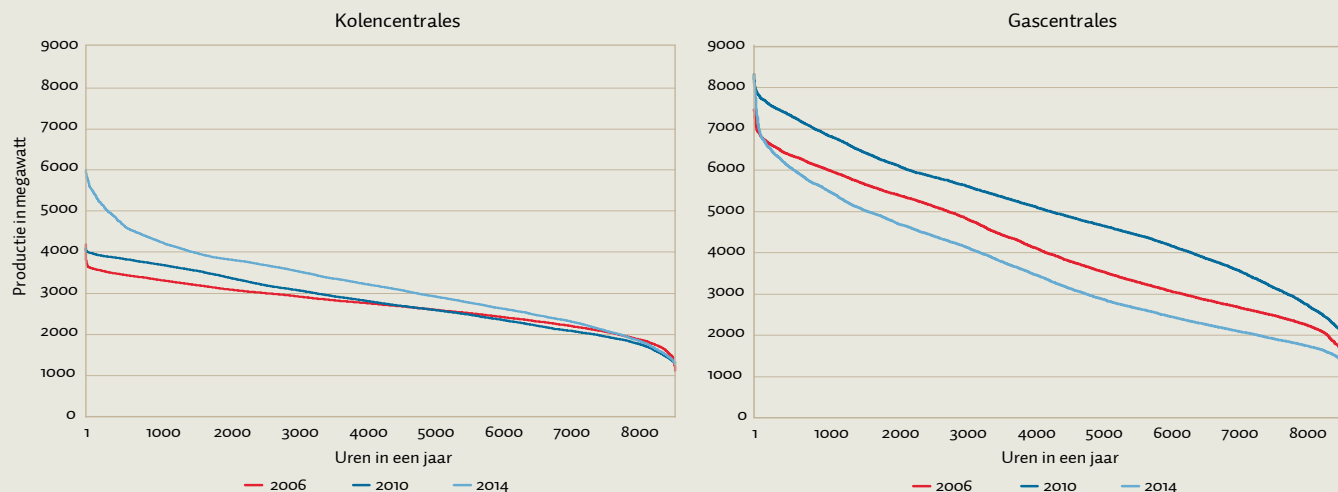
De toename van CO₂-emissies in de energieproductie hangt nauw samen met de toegenomen rol van kolencentrales in de Nederlandse energievoorziening. De kolencentrales, ook de oude die op basis van het Energieakkoord gesloten moeten worden, draaiend op volle toeren, terwijl gascentrales sloten als gevolg van de relatief hoge gasprijs en lage kolnprijs. En niet alleen zijn de kolencentrales meer gaan produceren, ze hebben ook de rol van gascentrales in het leveren van flexibiliteit deels overgenomen. Door grote fluctuaties gedurende de dag in de vraag naar stroom, de onmogelijkheid om stroom betaalbaar op te slaan en de noodzaak om vraag en aanbod constant in balans te hebben, is flexibiliteit van de stroomproductie erg belangrijk. Uit figuur 4 blijkt dat de zogenaamde jaarlijkse duurcurve van de totale productie van alle kolencentrales in Nederland beduidend verticaler is geworden. De duurcurve toont de productie per uur over een heel jaar en sorteert daarbij de productie van hoog naar laag. Als de curve relatief vlak is, verschilt de productie van uur tot uur niet veel. Als de curve heel steil is, zijn er grote verschillen. Kolencentrales kennen dus een toenemende variatie in het productieniveau. De duurcurve van kolencentrales is daarmee op die van gascentrales gaan lijken, wat betekent dat de rol van kolen- en gascentrales in de elektriciteitsmarkt ook vergelijkbaarder is geworden.

GEEN EFFECT OP CO₂ VANWEGE ETS

Het sluiten van de kolencentrales, zoals diverse maatschappelijke organisaties en politieke partijen willen (Natuur & Milieu, 2016; PvdA, 2016), is duur voor de stroomconsument, maar kent door het Europese systeem van emissiehandel (ETS) nauwelijks milieubaten. De sluiting is duur om twee redenen. Als de sluiting in een korte periode gebeurt, zal de elektriciteitsprijs beduidend stijgen; hoge prijzen

Duurcurven van de jaarlijkse productie van alle kolencentrales en gascentrales, 2006, 2010 en 2014

FIGUUR 4

brengen de markt in evenwicht als voldoende binnenlandse alternatieven voor kolen- en importcapaciteit ontbreken. Wanneer een langere periode voor zo'n sluiting wordt genomen, zal het prijseffect beperkt blijven, maar ook dan zullen consumenten een hoge rekening gepresenteerd krijgen. De nieuwe kolencentrales die recentelijk in bedrijf zijn genomen, hebben ongeveer zeven miljard aan investeringen gekost. Aandeelhouders zullen hiervoor – linksom of rechtsom – compensatie eisen en die compensatie zal uiteindelijk door de stroomconsumenten moeten worden opgebracht.

Als kolencentrales gesloten worden, zal de CO₂-intensiteit van de Nederlandse energiesector afnemen. Voor de klimaatproblematiek doet de locatie van emissies er echter niet toe: het gaat erom dat de emissies wereldwijd omlaag gaan. Vanwege de werking van het ETS verandert de totale omvang van CO₂-emissies in Europa door de sluiting van Nederlandse kolencentrales echter niet. Door de sluiting van de kolencentrales daalt de CO₂-prijs in het ETS. Hierdoor wordt uitstoten goedkoper en zullen de in de door de Nederlandse kolencentrales uitgespaarde emissies elders in Europa en in andere sectoren (zoals de chemische industrie) uitgestoten worden. Alleen door te veronderstellen dat het ETS niet goed functioneert en het emissieplafond niet effectief is, kan sluiting van kolencentrales een effect hebben op de CO₂-emissies (SEO, 2016). Zo'n veronderstelling is echter weinig realistisch omdat het huidige plafond al knellend is, gezien het feit dat er sprake is van een positieve prijs voor emissierechten.

KOOP EMISSIERECHTEN OP

Overheden hebben in Europa concurrerende energiemarkten tot stand gebracht, waarbij via een certificatenstelsel van 'tracking-and-tracing' de productie en consumptie van groene energie zichtbaar kan worden gemaakt. Het certificatenstelsel leidt echter nauwelijks tot een werkelijke vergroening van de productie, maar biedt producenten en leveranciers wel een mogelijkheid om te profiteren van de bereidheid van consumenten om extra voor groene energie te betalen. Bij de productie van elektriciteit probeert de overheid terug te komen aan de onderhandelingstafel om de ondernemingsbeslissingen over de aard van de productie te kunnen beïnvloeden. Dit leidt tot een vergroening van de sector, met minder kolencentrales en meer groene energie. De baten voor het milieu zijn echter zeer twijfelachtig omdat bij nationale interventies in de energiesector de CO₂-baten verdwijnen vanwege de werking van het Europese systeem van emissiehandel. Het beleid om de nationale energiesector te vergroenen betekent dus niet dat de Europese emissies van CO₂ omlaag worden gebracht, maar dat Nederland (net als andere landen met ambitieuze duurzame-energie-doel-

stellingen zoals Duitsland) kennelijk bereid is om de kosten voor de Europese emissievermindering naar zich toe te trekken. Vergroening van de nationale energiesector is daarmee vergelijkbaar met het certificatenstelsel: we laten daarmee zien dat we wat over hebben voor het milieu, maar de facto zijn er helaas nauwelijks echte milieubaten. Vergroening van stroommarkten is dus fictie, en de consument wordt misleid.

Om een werkelijke verduurzaming van de stroommarkt te realiseren, is een andere maatregel effectiever en goedkoper: het uit de markt nemen van emissierechten. Dit hoeft niet via het moeilijke politieke traject door het emissieplafond te verlagen, maar kan ook door het opkopen van emissierechten zonder deze te gebruiken. Niet alleen de overheid kan dit doen, ook bedrijven en burgers kunnen op die manier een bijdrage leveren aan het verhogen van de CO₂-prijs. Hierdoor wordt het moeilijker om kolencentrales rendabel te laten draaien, zodat de CO₂-emissies ook werkelijk kunnen worden verminderd.

LITERATUUR

- ACM (2015) *Tendrapportage marktwerking en consumentenvertrouwen in de energiemarkt*. Den Haag: ACM, april.
- CBS (2014) *Haalbaarheidsstudie prijswaarneming GVO's*. Den Haag/Heerlen: CBS.
- CertiQ (2015) *CertiQ over the years: annual reports*. Publicatie te vinden op <http://www.certiq.nl>.
- Europese Commissie (2004) *Communication from the European Commission to the Council and the European Parliament*, (COM(2004) 366).
- Europese Commissie (2014) *A policy framework for climate and energy in the period from 2020 to 2030*. Brussel, 22 januari.
- Littlechild, S.C. (2003) Wholesale spot price pass-through. *Journal of Regulatory Economics*, 23(1), 61–91.
- Mulder, M. (2015) Competition in the Dutch electricity market: an empirical analysis over 2006–2011. *The Energy Journal*, 36(2), 1–28.
- Mulder, M. en S.P.E. Zomer (2016) Contribution of green labels in electricity retail markets to fostering renewable energy. *Energy Policy*, 99, 100–109.
- Mulder, M. en B. Willems (2016) Competition in retail electricity markets; an assessment of 10 years Dutch experience. *SOM Research Reports*, 16012-EEF. Rijksuniversiteit Groningen.
- Mulder, M. en M. Pangan (2016) Influence of environmental policy and market forces on coal-fired power plants; evidence on the Dutch market over 2006–2014. *SOM Research Reports*, 16017-EEF. Rijksuniversiteit Groningen.
- Natuur & Milieu (2016) Sluiten kolencentrales goed voor Nederlandse welvaart. Bericht te vinden op www.natuurenmilieu.nl. 13 juli 2016.
- OECD (2014) *Greening household behaviour: overview from the 2011 survey – revised edition*. OECD Publishing: OECD Studies on Environmental Policy and Household Behaviour.
- PvdA (2016) *Werk uit transitie; Nederland in 2015; energievisie van de PvdA*. 14 maart 2016.
- SEO (2016) *Sluiting kolencentrales; analyse van de maatschappelijke kosten en baten*. SEO-rapport, 2016-18.

In het kort

- ▶ 65 procent van de Nederlandse huishoudens betaalt meer voor groene stroom.
- ▶ Door hoe de handel in groenestroomcertificaten en CO₂-emissierechten werkt zorgt dit niet voor een groenere energieproductie.
- ▶ De Nederlandse energieproductie is de afgelopen jaren CO₂-intensiever geworden.

Statistiek

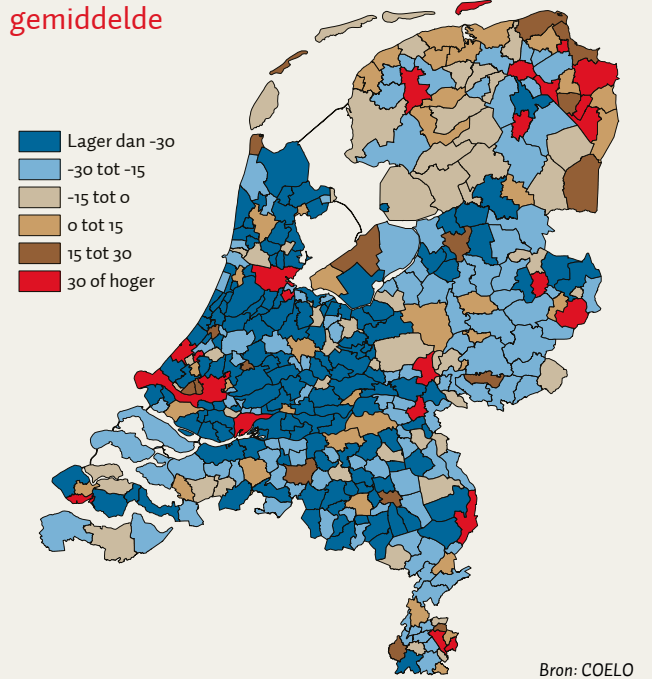
Recordaantal uitkeringen naar slechts één gemeente

OPENBARE FINANCIËN

Gemeenten ontvangen in 2016 in totaal 74 verschillende uitkeringen van het Rijk. Dit zijn bijvoorbeeld de algemene uitkering en integratie-uitkering Sociaal Domein. Uniek is dat er dit jaar maar liefst 18 uitkeringen (24 procent) zijn die door slechts één gemeente ontvangen worden. Voorbeelden hiervan zijn de decentralisatie-uitkeringen Leeuwarden Culturele Hoofdstad en Business Marathon Smart Mobility Utrecht. Ter vergelijking: in 2013 waren er 4 uitkeringen die door één gemeente ontvangen werden en in 2010 was er geen enkele gemeente die een uitkering ontving die niet ook aan een andere gemeente werd uitgekeerd. Daarentegen komen 7 uitkeringen dit jaar bij alle 390 gemeenten terecht.

In totaal wordt er ruim 33,5 miljard euro verdeeld, ruim een half miljard meer dan vorig jaar. Gemiddeld ontvangen gemeenten per inwoner 1.974 euro aan rijksuitkeringen. Bloemendaal, Midden-Delfland en Blaricum zijn de enige gemeenten die minder dan 1.000 euro per inwoner ontvangen (respectievelijk 949, 981 en 995 euro). Heerlen ontvangt, met 3.499 euro per inwoner, het meest; dat is ruim 77 procent boven het landelijk gemiddelde. De kaart laat zien welke bedragen gemeenten ontvangen als alle uitkeringen bij elkaar worden opgeteld, uitgedrukt als procentuele afwijking van het landelijk gemiddelde per inwoner. Grote en middelgrote steden en perifere regio's in het noorden ontvangen het meest. Dit komt doordat deze gemeenten worden verondersteld hogere kosten te maken door bijvoorbeeld een zwakke sociale structuur of een sterke centrumfunctie. ■ **KLAAS KWAKKEL** (COELO EN RUG)

Uitkeringen per inwoner, uitgedrukt als procentuele afwijking van het landelijk gemiddelde

Institutionele beleggers investeren minder in securitisaties

MONETAIRE ZAKEN

Securitisaties zijn leningen aan huishoudens en bedrijven die worden gebundeld en als verhandelbare effecten worden verpakt via speciale vehikels. In Nederland zijn securitisaties vooral voor banken een financieringsbron voor woninghypotheken.

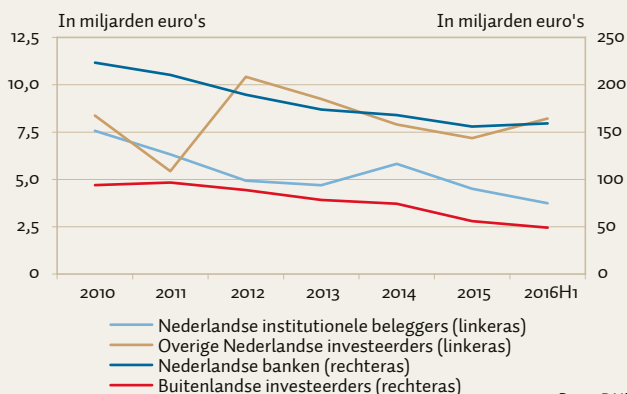
Vanaf 2000 nam de groei van securitisaties sterk toe. Na het begin van de kredietcrisis (medio 2007) werden securitisaties echter niet of nauwelijks aan andere – externe – beleggers verkocht vanwege het aangetaste vertrouwen in deze producten. Securitisaties die veel minder kredietwaardige leningen bevatten, werden immers gezien als een van de oor-

zaken van de crisis. Banken die securitiseerden hielden deze gestructureerde effecten daarom meestal zelf, met name voor eventueel gebruik als onderpand voor het verkrijgen van leningen van centrale banken.

Na 2009 toonden externe beleggers weer interesse in securitisaties, maar worden er nog steeds minder uitgegeven dan voorheen. Oorzaken zijn de andere ruime financieringsmogelijkheden, de geringe financieringsbehoefte door de lagere kredietgroei, de herstructurering van bankbalansen en relatief ongunstige toezichteisen voor beleggers. Daarnaast zijn pensioenfondsen en verzekeraars meer direct in hypotheken gaan investeren vanwege het hogere rendement daarop.

Door de afloop van bestaande programma's is het uitstaande bedrag aan extern geplaatste securitisaties sinds 2010 gehalveerd van 108 miljard euro tot 52 miljard euro eind juni 2016. Eind juni 2016 was het bezit van Nederlandse verzekeraars, pensioenfondsen en beleggingsfondsen tezamen afgenomen tot 3,7 miljard euro (grafiek). Nederlandse banken bezitten door de zelfgehouden securitisaties met 159,3 miljard euro bijna driekwart van de Nederlandse securitisaties. Overige instellingen in Nederland houden 8,2 miljard euro aan. Hierbij gaat het hoofdzakelijk om zelfgehouden securitisaties van (buitenlandse en binnenlandse) banken die in handen zijn van Nederlandse dochtermaatschappijen. Het bezit van buitenlandse beleggers, tot slot, is onder invloed van de aflopende securitisaties de afgelopen jaren met de helft afgenomen tot naar schatting 49 miljard euro. ■ **ERIC KLAAIJSEN** (DNB)

Investeerders in Nederlandse securitisaties

Onzichtbare werkloosheid mbo-BOL-gediplomeerden

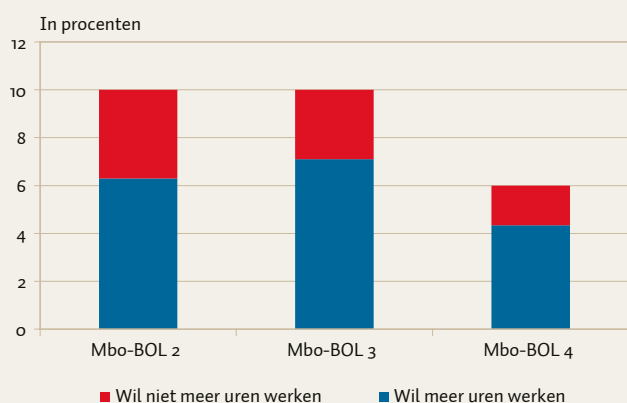
ARBEIDSMARKT

Met ingang van 2015 heeft het CBS besloten om zijn nationale statistieken te gaan baseren op een nieuwe definitie van de beroepsbevolking die is opgesteld volgens de richtlijnen van de International Labour Organization (ILO). Het belangrijkste verschil met de oude 'nationale' definitie die het CBS tot 2014 hanteerde is het urencriterium. Terwijl in de oude definitie personen tot de werkzame

beroepsbevolking gerekend werden die minimaal 12 uur per week werkzaam waren, geldt bij de nieuwe definitie dat iemand al tot de werkzame beroepsbevolking gerekend wordt indien hij of zij 1 uur per week betaald werk verricht. Op basis van de BVE-Monitor (het jaarlijkse grootschalige onderzoek onder de gediplomeerden van het mbo) kan vastgesteld worden in welke mate de groep werkenden met een kleine deeltijdbaan (1 tot 11 uur per week werkzaam) als onzichtbaar werkloos getypeerd dient te worden.

Voor alle drie groepen van gediplomeerden geldt dat het merendeel daarvan meer uren wil werken en daarmee onvrijwillig in een kleine deeltijdbaan werkzaam is. Onder de oude 'nationale' definitie werd deze groep jongeren als werkloos getypeerd in de statistieken. Onder de nieuwe 'internationale' definitie behoren ze tot de werkzame beroepsbevolking en lopen deze jongeren dus gevaar om voor beleidsmakers onzichtbaar te zijn. Dit is des te meer riskant omdat eerder onderzoek heeft laten zien dat deze groep een zwakke positie inneemt als het gaat om de kwaliteit van het gevonden werk en omdat het vaak om kwetsbare jongeren gaat die het onderwijs onvrijwillig hebben verlaten (bijvoorbeeld omdat de kosten voor een vervolgopleiding te hoog zijn, ze een inkomen nodig hadden of niet wisten welke vervolgopleiding voor hen geschikt was). Het is dan ook uitermate belangrijk om in toekomstige discussies, bijvoorbeeld in het kader van macrodoelmatigheid van het onderwijs, of meer specifiek de arbeidsmarktrelevantie van opleidingen, de groep met kleine deeltijdbanen een speciale status te geven en ze niet op de grote hoop van werkzame jongeren te plaatsen. ■ **CHRISTOPH MENG** (ROA)

Mbo-BOL-gediplomeerden die 1 tot 11 uur per week werkzaam zijn

Bron: BVE-Monitor 2015, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Maastricht

Duurzame groei in de eurozone

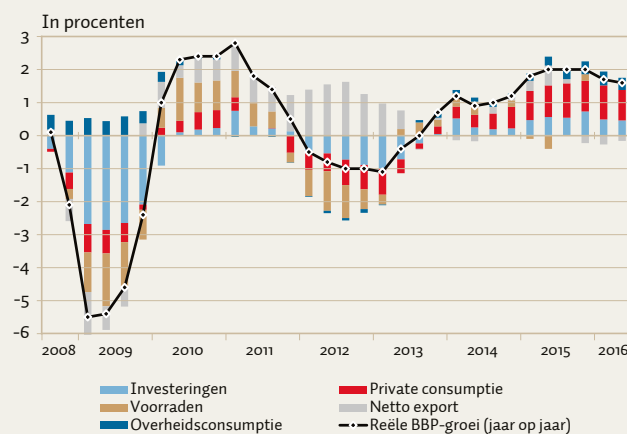
OPENBARE FINANCIËN

De eurozone laat sinds midden 2013 een gestaag economisch herstel zien. Na een recessie in 2009 en herstel in 2010 en 2011 volgde in 2012 een tweede dip die midden 2013 overkomen werd. Een blik op de onderliggende componenten van de economie laat zien dat het herstel sinds 2013 heel anders is dan dat van 2010/2011. Zoals elke econoom in zijn eerste tekstboek macro-economie leert, kan groei opgesplitst worden in de componenten private consumptie, inves-

teringen, overheidsconsumptie, netto-export en verandering in voorraden.

De groei in 2010 en 2011 was vooral toe te schrijven aan de netto-export en een toename in voorraden, waarbij de laatste over het algemeen sterk fluctueert. Een tijdelijke groei in binnenlandse consumptie en investeringen zette niet door. Een toename van de export vormde een buffer tijdens de tweede recessie in 2012, die dan ook een stuk milder was dan in 2009. De groei vanaf 2013 wordt meer binnenlands bepaald, want het grootste deel van de groei wordt veroorzaakt door toenemende private consumptie en investeringen. De export neemt nog steeds toe maar wordt de laatste drie kwartalen licht overtroffen door steeds meer import, wat de steeds grotere binnenlandse vraag illustreert. De toename in investeringen komt met name doordat niet-financiële bedrijven meer zijn gaan investeren en in mindere mate door de toegenomen investeringen van huishoudens. De verandering in investeringen van overheden en financiële instellingen schommelt rond de nul procent. De toename van private consumptie gaat hand in hand met een even sterke toename in koopkracht en is daarmee duurzaam. Kortom, de eurozone groeit weer duurzaam en op eigen kracht. ■ **MAARTEN POSTMA EN COEN TER WAL** (MINISTERIE VAN FINANCIËN)

Compositie jaar-op-jaar groei eurozone

Bron: Thomson Reuters Datastream

De gevolgen van (jeugd) werkloosheid voor de latere levenstevredenheid

Een analyse op basis van Europese gegevens toont aan dat de impact van een vroegere werkloosheid op de actuele levenstevredenheid (het 'litteken' uit het verleden) kleiner is dan de impact van de resulterende baanonzekerheid (angst voor de toekomst). Dit maakt de beleidsaandacht voor jongerenwerkloosheid, typisch een probleem in crisisjaren, nog belangrijker.

EVELIEN VANDER-HAEGHEN

Consulent bij OCMW
Gent, België

LUC VAN OOTEGEM

Hoogleraar aan de
Universiteit Gent
(UGent)

ELSY VERHOFSTADT

Universitair
hoofddocent aan de
UGent

De Grote Recessie trof de Europese jongeren zeer hard. In 2013 bereikte de jeugdwerkloosheid een piek van 23,9 procent. Zelfs de laagste jeugdwerkloosheid, uit 2008 (15,6 procent), is nog steeds flink hoger dan de werkloosheidspiek van oudere leeftijdsgroepen in 2013 (9,8 procent) (Eurostat, 2015a). Verick (2009) heeft aangetoond dat de jongste leden van de beroepsbevolking het meest getroffen worden door de huidige en voorgaande financiële recessies. De hoge werkloosheid bij jongeren houdt ook aan in de periodes waarin de economie zich herstelt (Verick, 2009).

Werkloosheid heeft voor de hand liggende negatieve effecten op het economisch en sociaal-psychologisch functioneren van de betrokkenen, zoals het verlies aan inkomen, sociale uitsluiting (ILO, 2006) en een gebrek aan doelen en zingeving in het leven (Clark *et al.*, 2010). Jongeren bevinden zich specifiek aan het begin van hun carrière, en de nodige bagage – zoals werkervaring, vaardigheden en capaciteiten – ontbreekt (Verenigde Naties, 2003; ILO, 2006). Winkelmann en Winkelmann (1998) tonen dat de niet-monetaire impact van werkloosheid het grootste effect heeft op de levenstevredenheid bij jongeren. Het effect wordt gradueel kleiner naarmate men ouder wordt.

De levenskwaliteit van de burger wordt steeds meer als

een op zichzelf staand beleidsrelevant criterium aanvaard (Stiglitz *et al.*, 2009). Het beleid moet rekening houden met meer dan alleen het financiële verlies door werkloosheid. Levenstevredenheid is de door de OESO aanbevolen maatstaf inzake subjectief welzijn (OESO, 2013). Daarenboven heeft een lagere levenstevredenheid zowel voor de persoon als voor de maatschappij bijkomende negatieve gevolgen, want minder tevreden mensen hebben bijvoorbeeld doorgaans een slechtere gezondheid. In deze bijdrage gaan we daarom na wat de invloed is van werkloosheid op de levenstevredenheid van met name jongeren in crisistijd.

LITTEKEN- EN ANGSTEFFECTEN

Werkloosheid beïnvloedt niet alleen de actuele levenstevredenheid, maar ook die in de toekomst (Clark *et al.*, 2001). Dit effect van werkloosheid uit het verleden wordt het littekeneffect (*scarring effect*) genoemd. Dit effect blijft ook aanwezig als iemand opnieuw werk heeft gevonden (Lucas *et al.*, 2004). Maar het is niet enkel het littekeneffect dat zorgt voor een lagere levenstevredenheid. Werkloosheid uit het verleden kan er ook voor zorgen dat mensen de kans op werkloosheid in de toekomst anders percipiëren. De angst voor werkloosheid in de toekomst als gevolg van de ervaring uit het verleden is het angsteffect (*scaring effect*) (Lange, 2013). Figuur 1 geeft deze relaties schematisch weer.

Uit de literatuur blijkt dat door te controleren voor het gepercipieerde risico op toekomstige werkloosheid, de werkloosheid in het verleden voornamelijk opereert via het angsteffect (Knabe en Rätzel, 2011; Lange, 2013). Mensen die in het verleden vaker of langer werkloos geweest zijn, zijn bang dat dit hun opnieuw zou kunnen overkomen. Lage baanonzekerheid voor werknemers en ongunstige kansen voor werklozen om opnieuw werk te vinden zijn dus schadelijk voor het subjectief welbevinden. Het is dus eerder de angst voor toekomstige werkloosheid dan het littekeneffect van vroegere werkloosheid die mensen ongelukkig maakt (Knabe en Rätzel, 2011). Bekeken vanuit

een beleidsoogpunt leidt dit tot andere aanbevelingen aangaande de begeleiding van werklozen, al naargelang de angst dan wel het litteken zwaarder weegt.

De bevindingen uit de literatuur gelden voor alle leeftijdsgroepen en los van de economische toestand. In deze bijdrage wordt specifiek aandacht besteed aan de jongeren en aan een mogelijke impact van de recente crisis.

DATA EN METHODE

Onze analyse is gebaseerd op gegevens van de European Social Survey (ESS) uit de jaren 2006 en 2008. Het jaar 2006 vertegenwoordigt een periode net voor de financieel-economische crisis en 2008 geldt als de beginperiode van deze crisis. De ESS verwerkt de antwoorden van respondenten uit 25 Europese landen. Om na te gaan of werkloosheid in vroegere jaren de latere levenstevredenheid beïnvloedt, wordt de actuele levenstevredenheid in 2006 en 2008 onderzocht als functie van de werkloosheid gedurende de vijf jaar daaraan voorafgaand. Volgens Lange (2013) beperken de gevolgen van belangrijke gebeurtenissen (zoals werkloosheid) op de levenstevredenheid zich tot vijf jaar en blijven deze gevolgen nadien stabiel. Alleen respondenten die zeven dagen voor hun interview aan het werk waren, worden in dit onderzoek meegenomen, zodat de mogelijke invloed van een actuele werkloosheid wordt uitgesloten. In beide golven heeft ongeveer dertien procent van de werkenden werkloosheid ervaren gedurende de vijf voorgaande jaren (tabel 1). We willen de relatie tussen actuele levenstevredenheid en vroegere werkloosheid (de vraag of er een littekeneffect is) corrigeren voor gepercipieerde actuele werk(on)zekerheid (de vraag of er een angsteffect is). De werk(on)zekerheid of de gepercipieerde kans op werkloosheid in de toekomst wordt gemeten aan de hand van de vraag: *hoe waarschijnlijk is het dat u de komende twaalf maanden werkloos zal worden?* Voor deze variabele valt het in tabel 1 op dat de groep mensen die werkonzekerheid ervaart kleiner is vóór de economische crisis dan aan het begin ervan (13,6 procent tegenover 26,1 procent onzekere mensen in respectievelijk 2006 en 2008). Mensen die in het verleden werkloos zijn geweest, ervaren een hogere werkonzekerheid. In 2008 is 52 procent van de respondenten met werkloosheid in het verleden onzeker tegenover 22 procent bij de groep die geen werkloosheid kende de afgelopen vijf jaar. Het onderzoek gaat na of het enkel dit effect van onzekerheid (angst voor de toekomst) is dat speelt, dan wel of er ook een littekeneffect is van de ervaren werkloosheid op zich.

In het regressiemodel verklaren we de actuele levenstevredenheid met de werkloosheid die tijdens de afgelopen vijf jaar ervaren is (het litteken), de actuele 'werk(on)zekerheid' (de angst voor de toekomst) en relevante controlevariabelen. Naast sociaal-economische factoren (geslacht, inkomen, diploma, gezondheid, zelfstandig werken, getrouwd of samenlevingscontract en wel of geen kinderen) nemen we ook twee constructen als proxyvariabelen voor persoonlijkheidskenmerken op. Deze zijn samengesteld op basis van de ESS-gegevens. De eerste persoonlijkheidsfactor geeft weer hoe iemand aankijkt tegen zijn omgeving, de tweede zegt hoeveel belang iemand hecht aan plezier, succes en uitdagingen in het leven. Een crosssectionele

Beschrijvende gegevens steekproef ESS 2006 en 2008

TABEL 1

Beschrijvende informatie over steekproef ESS		
Deze steekproef bestaat enkel uit werkende personen met een leeftijd vanaf 25 tot en met 69 jaar		
Variabele	2006	2008
Man	51,50%	51,60%
Vrouw	48,50%	48,40%
Leeftijdsgroep		
25 – 34 jaar	23,60%	25,30%
35 – 54 jaar	59,00%	56,80%
55 – 69 jaar	17,40%	17,90%
Werkloosheid ervaren de afgelopen vijf jaar		
Vroegere werkloosheid ervaren	12,70%	12,90%
Geen vroegere werkloosheid	87,30%	87,10%
Werkzekerheid		
Grote werkzekerheid	47,40%	35,50%
Werkzekerheid	39,00%	37,40%
Werkonzekerheid	9,60%	18,90%
Grote werkonzekerheid	4,00%	7,20%
Totaal (N)	21.481	27.587

Gemiddelde huidige levenstevredenheid per leeftijdscategorie			
Deze steekproef bestaat uit werkloze en werkende personen met een leeftijd tussen 25 tot en met 69 jaar			
Variabele		2006	2008
25 – 34 jaar	Werkend	7,1	6,97
	Werkloos	5,58	5,48
	Gemiddelde Jongere	6,93	6,77
35 – 54 jaar	Werkend	6,92	6,72
	Werkloos	4,91	4,91
	Gemiddelde Middelbare leeftijd	6,72	6,47
55 – 69 jaar	Werkend	6,97	6,82
	Werkloos	5,46	4,88
	Gemiddelde Oudere leeftijd	6,6	6,35
Gemiddelde levenstevredenheid van alle respondenten met een leeftijd tussen 25 en 69 jaar		6,72	6,5
Totaal (N)		29.016	40.945

Relatie tussen werkloosheid uit het verleden, werk(on)zekerheid en actuele levenstevredenheid

FIGUUR 1

studie heeft als beperking dat mensen niet gevolgd kunnen worden door de jaren heen. De causaliteit (werkloosheid en werkonzekerheid heeft een invloed op levenstevredenheid) werd reeds aangetoond in de literatuur via panelonderzoek. Door de toevoeging van de controlevariabelen en de twee proxyvariabelen beperken we de invloed van

Voor jongeren verdwijnt het littekeneffect volledig en is er enkel een effect via angst voor toekomstige werkloosheid

niet-geobserveerde kenmerken. Persoonlijkheidsfactoren spelen namelijk een zeer sterke rol bij de bepaling van de levenstevredenheid (Lykken en Tellegen, 1996; Diener en Lucas, 1999).

De analyse is voor drie afzonderlijke leeftijdsgroepen uitgevoerd (tabel 1). ‘Jeugd’ wordt door Eurostat (2015a) gedefinieerd als mensen met een leeftijd van 15 tot 24 jaar. Op deze leeftijd gaan heel wat jongeren in Europa nog naar school. Omdat vijf jaar teruggekeken wordt in de tijd om de relatie te onderzoeken tussen de variabele ‘werkloosheid ervaren tijdens de afgelopen vijf jaar’ en de actuele levenstevredenheid, worden deze leeftijdsgrenzen verhoogd met vijf jaar. Daarbovenop wordt er nog eens vijf jaar bijgeteld om pas afgestudeerden uit het onderzoek te weren. Dit leidt tot de definitie van de groep ‘jongere werkenden’ met een leeftijd van 25 t/m 34 jaar.

RESULTATEN

Het litteken- en angsteffect is onderzocht in twee stappen (tabel 2). In een eerste model nemen we alleen het effect van werkloosheid uit het verleden op. In het tweede model wordt ook de werkonzekerheid toegevoegd. Zo krijgen we het ‘gezuiverde effect’ van voorbije werkloosheid op levenstevredenheid, want er wordt gecontroleerd voor eventuele angst voor de toekomst. De coëfficiënt voor werkloosheid uit het verleden in model 2 geeft het directe effect weer van werkloosheid uit het verleden op levenstevredenheid. Het verschil met dezelfde coëfficiënt uit het eerste model geeft de omvang van het indirecte effect weer (effect op levenstevredenheid door hogere werkonzekerheid). De VIF-waarden voor werkloosheid uit het verleden (variërend tussen 1,034 en 1,119) geven aan dat er geen multicollineariteitsprobleem is tussen de variabelen litteken en angst.

Voor de volledige steekproef (25–69 jaar) toont model 1 dat werkloosheid in het verleden een negatieve impact heeft op levenstevredenheid. Wanneer we dit effect zuiveren voor de indirecte invloed via angst (model 2) blijft er een significant negatief effect bestaan. Er is dus een littekeneffect van werkloosheid uit het verleden op levenstevredenheid. Het verschil tussen de coëfficiënt van ‘werkloosheid vorige vijf jaar’ in beide modellen geeft aan dat een belangrijk deel van het negatieve effect van voorbije werkloosheid op levenstevredenheid te wijten is aan werkonzekerheid (angst). Bij jonge werknemers (25–34 jaar) wordt de negatieve impact van de werkloosheidservaring uit het verleden (model 1) volledig uitgewist door de toevoeging van werkonzekerheid (model 2). Het littekeneffect van jeugdwerkloosheid verdwijnt (is niet langer significant) en wordt helemaal overgenomen door een angsteffect. Jeugdwerkloosheid laat dus geen direct litteken achter op de latere levenstevredenheid. Bij de oudere werknemers daarentegen is er vooral een littekeneffect, en is het angsteffect veel kleiner.

Bij het begin van de economische crisis in 2008 blijkt de negatieve onzekerheidsimpact hoger te liggen dan in 2006, een periode met een normale economische conjunctuur. Dit kan het gevolg zijn van de invloed die de financiële crisis uitoefent op de individuele perceptie van werkonzekerheid (Chung en Van Oorschot, 2011). Ook lag het aantal openstaande vacatures bij de aanvang van de economische crisis beduidend lager dan in normale economische tijden (Eurostat, 2015b). Het zoeken naar een nieuwe werkgever werd vanaf de crisisperiode bijgevolg een stuk moeilijker, wat de last van de onzekerheid verzwaaert.

Lineaire regressiecoëfficiënten van het effect van werkloosheid de afgelopen vijf jaar en van werkonzekerheid op de huidige levenstevredenheid in 2006 en 2008 TABEL 2

	2006		2008	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
Allen 25 – 69 jaar				
Werkloosheid vorige vijf jaar	-0,384 ***	-0,222 ***	-0,318 ***	-0,106 **
Hoge werkzekerheid		0,271 ***		0,361 ***
Werkonzekerheid		0,394 ***		-0,446 ***
Hoge werkonzekerheid		-0,552 ***		-0,796 ***
25 – 34 jaar				
Werkloosheid vorige vijf jaar	-0,168 **	-0,023	-0,199 **	-0,017
Hoge werkzekerheid		0,280 ***		0,380 ***
Werkonzekerheid		-0,317 ***		-0,407 ***
Hoge werkonzekerheid		-0,869 ***		-0,889 ***
35 – 54 jaar				
Werkloosheid vorige vijf jaar	-0,483 ***	-0,297 ***	-0,353 ***	-0,14
Hoge werkzekerheid		0,241 ***		0,363 ***
Werkonzekerheid		-0,460 ***		-0,478 ***
Hoge werkonzekerheid		-0,565 ***		-0,863 ***
55 – 69 jaar				
Werkloosheid vorige vijf jaar	-0,710 ***	-0,582 ***	-0,639 ***	-0,384 **
Hoge werkzekerheid		0,305 ***		0,302 ***
Werkonzekerheid		-0,358 **		-0,492 ***
Hoge werkonzekerheid		-0,091		-0,558 ***

De variabelen zijn dummy's met als referentiegroepen ‘werkzekerheid’ en ‘niet werkloos geweest de vorige vijf jaar’

/ Significat op respectievelijk vijf- en tienprocentniveau

BELEIDSAANBEVELINGEN

Het is belangrijk te weten dat werkloosheid op verschillende manieren invloed uitoefent op de werkloze. Werkloze personen zijn ongelukkiger dan werkenden. Het niet-monetaire schadelijke effect van werkloosheid is groter dan het verlies aan inkomen (Winkelmann en Winkelmann, 1998). Vrijwilligerswerk en bijscholingen zijn voorbeelden van activiteiten die kunnen helpen om een werkloosheidsperiode te overbruggen. Deze zorgen voor meer sociaal contact en meer structuur in het leven van de werkloze. Daarnaast bouwt de werkloze ervaring of kennis op door bijscholing om daarna sneller de arbeidsmarkt te kunnen betreden.

Op basis van gegevens van de European Social Survey onderzochten we of werkloosheid in het verleden invloed heeft op de actuele levenstevredenheid. Uit de analyse volgt dat de impact van een vroegere werkloosheid kleiner is dan de impact van baan(on)zekerheid voor de toekomst. Voor jongeren verdwijnt het littekeneffect volledig en is er enkel een effect via angst voor toekomstige werkloosheid. In die zin wordt het negatieve effect van werkloosheid soms onderschat. Het is niet alleen de taak van de overheid om een voldoende hoge werkloosheidsuitkering toe te kennen aan de werklozen en hen te begeleiden in hun zoektocht naar werk. Het is ook belangrijk om aandacht te hebben voor de werkenden die zich economisch onzeker voelen. Zeker voor jongeren die nog maar aan het begin van hun carrière staan, kan extra hulp bij de zoektocht naar werk helpen om de onzekerheidsangst te overwinnen. Voor oudere werknemers is er wel een aanzienlijk littekeneffect, dat een ander, meer psycho-sociaal accent in de begeleiding vraagt. Tijdens economisch moeilijke tijden oefent de gepercipieerde werk(on)zekerheid een sterke invloed uit op de levenstevredenheid. Als de overheid de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt kan ondersteunen, kunnen de percepties van werkonzekerheid positief worden beïnvloed (Chung en Van Oorschot, 2011).

LITERATUUR

- Chung, H. en W. van Oorschot (2001) Institutions versus market forces: explaining the employment insecurity of European individuals during (the beginning of) the financial crisis. *Journal of European Social Policy*, 21(4), 287–301.
- Clark, A.E., A. Knabe en S. Rätzel (2010) Boon or bane? Others' unemployment, well-being and job insecurity. *Labour Economics*, 17, 52–61.
- Clark, A.E., Y. Georgellis en P. Sanfey (2001) Scarring: the psychological impact of past unemployment. *Economica*, 68, 221–241.
- Diener, E. en R.E. Lucas (1999) Personality and subjective well-being. In: D. Kahneman, E. Diener en N. Schwarz (red.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation, 213–229.
- Eurostat (2015a) *Youth unemployment*. Publicatie te vinden op <http://ec.europa.eu>.
- Eurostat (2015b) *Job vacancy statistics*. Publicatie te vinden op <http://ec.europa.eu>.
- Gregg, P. (2001) The impact of youth unemployment on adult unemployment in the NCDS. *The Economic Journal*, 111, F626–F653.
- ILO (2006) *Global employment trends for youth*. Employment and Labour Market Analysis Department.
- Knabe, A. en S. Rätzel (2011) Scarring or scaring? The psychological impact of past unemployment and future unemployment risk. *Economica*, 78, 283–293.
- Lange, T. (2013) Scarred from the past or afraid of the future? Unemployment and job satisfaction across European labour markets. *The International Journal of Human Resource Management*, 24 (6), 1096–1112.
- Lucas, R.E., A.E. Clark, Y. Georgellis en E. Diener (2004) Unemployment alters the set point for life satisfaction. *American Psychological Society*, 15(1), 8–13.
- Lykken, D. en A. Tellegen (1996) Happiness is a stochastic phenomenon. *Psychological Science*, 7, 186–189.
- OESO (2013) *OECD guidelines on measuring subjective well-being*. OECD Publishing.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009) *Report by the Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
- Verenigde Naties (2003) *World Youth Report 2003: the global situation of young people*. Department of Economic and Social Affairs.
- Verick, S. (2009) Who is hit hardest during a financial crisis? The vulnerability of young men and women to unemployment in an economic downturn. *IZA Discussion Paper*, 4359.
- Winkelmann, L. en R. Winkelmann (1998) Why are unemployed so unhappy? Evidence from panel data. *Economica*, 65, 1–15.

In het kort

- ▶ Werkloosheid in het verleden heeft een negatieve invloed op de levenstevredenheid van een werknemer (littekeneffect).
- ▶ Vooral onder jongere werknemers werkt dit litteken via de angst op baanverlies (angsteffect).
- ▶ Overheidsbeleid om de inzetbaarheid van werknemers op de arbeidsmarkt te ondersteunen zou dit angsteffect kunnen mitigeren.

Joseph E. Stiglitz

“Je moet in de welvaartsstaat kunnen blijven geloven”

Europese landen hebben veel langer last van de economische crisis dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Japan. Volgens Nobelprijswinnaar Joseph E. Stiglitz (Columbia University) is er een fundamentele oorzaak: de muntunie zit simpelweg verkeerd in elkaar. Over de problemen en oplossingen schreef hij een boek.

**JASPER
LUKKEZEN**
Hoofdredacteur

**RUBEN
VAN OOSTEN**
Vakredacteur

Op 29 september sprak u met minister van Financiën en Eurogroepvoorzitter Dijsselbloem over de toekomst van de euro. Hoe was uw discussie met de minister?

“Dijsselbloem vindt dat ik niet genoeg waardering laat zien voor hoeveel de Europese leiders al bereikt hebben. Het opzetten van een gemeenschappelijke munt heeft Amerika honderd jaar gekost, en dus, zegt hij, is het niet raar dat we er in Europa nog niet zijn. We moeten erop vertrouwen dat de politici de klus zullen klaren.

Ik zie wel dat de Unie veel heeft gedaan, maar denk dat het niet genoeg is. Europese politici zijn zich er onvoldoende van bewust dat hun niet de honderd jaar gegeven is die de Verenigde Staten nodig hadden om een monetair systeem op te zetten. Als je vraagt hoe het bijvoorbeeld zit met het depositogarantiestelsel en gemeenschappelijke werkloosheidsuitkeringen, zullen ze elke keer uitleggen

waarom dat moeilijk is en welke politieke belemmeringen er zijn. De politiek ontwikkelt zich snel en markten kunnen snel ontsporen als vertrouwen ontbreekt. Markten zijn niet volledig rationeel.”

Dat markten niet volledig rationeel zijn, onderkennen jullie beiden. Hier lijkt de afstand tussen u en Dijsselbloem niet groot.

“Het interessante is dat Dijsselbloem aan de ene kant vertrouwen heeft in markten, waarbij hij vindt dat er meer kapitaalmarktunie en meer arbeidsmarkts- en loonflexibiliteit nodig is. Aan de andere kant weet hij dat markten vaak niet zo goed werken, en praat hij over hoe markten irrationele risicopremies hebben.

Deze tegenstrijdigheden zitten ook ingebouwd in de euro en zijn gebaseerd op verkeerde aannames over wat er nodig is om de euro te laten slagen. Er werd aangenomen dat als de overheid haar werk deed, ook de markt zijn deel zou doen. Daarom richtte Europa zich op het oplossen van problemen die de overheid zou kunnen veroorzaken – overheden mogen niet te veel tekorten en schulden hebben en de centrale bank mag niet te veel inflatie toelaten – en er werd niet gesproken over problemen in de private sector. Nu weten we dat de markt zijn werk niet doet, ook niet als de overheid zich goed gedraagt. Het lijkt mij daarom onjuist dat, zoals Dijsselbloem zegt, meer marktinstituties de problemen zullen kunnen oplossen. Kijk naar de Verenigde Staten. Ook daar zijn gemeenschappelijke oplossingen als een depositogarantiestelsel en nationale werkloosheidsuit-

Joseph Stiglitz kreeg samen met George A. Akerlof en Michael Spence de Nobelprijs voor zijn werk over informatie-asymmetrie, waarbij hij aantoonde dat traditionele neoklassieke modellen van vraag en aanbod – die altijd uitgaan van efficiënte markten – niet de beste manier zijn om de markt te beschrijven. In zijn modellen laat hij zien dat een vorm van overheidsingrijpen meestal noodzakelijk is, omdat marktfalen wijdverbreid is. Naast zijn academisch werk was Stiglitz onder andere economisch adviseur in de regering-Clinton, adviseur voor de Griekse regering tijdens de crisis en een van de hoofdauteurs van het vierde rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change.

boeksamenvatting

De euro: hoe de gemeenschappelijke munt de toekomst van Europa bedreigt

In september kwam Joseph Stiglitz met zijn boek *The euro: how a common currency threatens the future of Europe*, dat een week later al in een Nederlandse vertaling in de winkels lag. Stiglitz stelt dat de euro vanaf het begin gedoemd was om te mislukken. Bij de invoering van de euro is er namelijk verzuimd instituties te scheppen die noodzakelijk zijn om een economie met een gemeenschappelijke munt te laten slagen. Deze institutionele problemen kwamen aan de oppervlakte tijdens de economische crisis. De belangrijkste zijn de volgende drie.

Ten eerste zorgt het ontbreken van een instrument zoals een flexibele wisselkoers voor grote handelstekorten. Landen met een gemeenschappelijke munt hebben geen wisselkoersflexibiliteit meer. In het verleden konden landen zodra er een handelstekort ontstond hun munt deprecieëren, waardoor de export toenam en het handelstekort weer afnam. Europese politici en beleidsmakers geloofden dat een reële wisselkoersaanpassing, of interne devaluatie, hetzelfde effect zou hebben. Oplopende werkloosheid zorgt in dat geval voor een daling van de lonen, waardoor produc-

ten goedkoper worden. Dit bleek echter niet te werken en het beleid zorgde voor depressies.

Ten tweede bleek het vrije verkeer van personen in de praktijk anders uit te pakken dan in theorie. Doordat de grenzen open zijn, kunnen de rijkste en slimste mensen uit de armere landen naar rijke landen verhuizen. Hierdoor zijn het juist de rijke landen die van de gemeenschappelijke arbeidsmarkt profiteren.

Ten derde is de focus op een maximaal toelaatbaar begrotingstekort misplaatst. Het achterliggende idee was dat er vertrouwen in de kredietwaardigheid van landen ontstaat als de schuld beperkt wordt. Met vertrouwen kunnen private investeringen uitgelokt worden. Om het begrotingstekort te beperken zijn er echter grootschalige bezuinigingen en hervormingen doorgevoerd. Die hebben grote schade toegebracht aan de economieën van nagenoeg alle Europese landen. Met dit beleid is de crisis verergerd, en het is verantwoordelijk voor de depressies die daarna volgden. Verstandiger is om het begrotingstekort te laten oplopen, zolang het geld dat vrijkomt maar geïnvesteerd wordt

op een manier die het land in de toekomst sterker zal maken.

De eurozone kan volgens Stiglitz alleen slagen als er een structurele en ingrijpende hervorming wordt doorgevoerd, waarbij de convergentiecriteria worden herzien. Maar belangrijker dan deze hervorming is de Europese solidariteit en politieke wil. De Europese integratie moet bevorderd worden door het opzetten van een bankunie, het creëren van eurobonds, een gemeenschappelijk depositogarantiestelsel, Europese werkloosheidsuitkeringen en geldoverdrachten vanuit de rijke naar de arme landen. Daarnaast moet het begrotingsoverschot van rijke landen beperkt worden. Een begrotingsoverschot betekent immers vaak dat arme landen een begrotingstekort hebben, waar ze door de vaste wisselkoers niets aan kunnen doen. Mocht de politiek niet in staat zijn dergelijke institutionele hervormingen door te voeren, dan is het beter om vreedzaam afscheid te nemen van de muntunie en zo verdere schade aan de Europese economieën te voorkomen. De euro is immers een middel en niet het doel.

keringen nodig om de economie te laten slagen. Zonder deze instituties lukt het Europa niet.

En ook mét zulke instituties is het al niet gemakkelijk. De Europese leiders kijken nog steeds te optimistisch naar de euro. Europa zal nooit dezelfde mate van eenheid – met een gemeenschappelijke taal, cultuur en markt – hebben als bijvoorbeeld de Verenigde Staten; in de VS ziet niemand zichzelf als bijvoorbeeld een *South-Dakotan*. In het verdeelde Europa zal dit een grotere rol spelen, want ook in de VS bestaat er ondanks de verregaande integratie bijvoorbeeld nog steeds regionale werkloosheid.”

In uw boek geeft u de institutionele structuur van de muntunie de schuld van de huidige problemen en het langzame herstel. Andere economen, zoals bijvoorbeeld Martin Sandbu in Europe's orphan (2015), verdedigen de euro en beweren dat de problemen zijn ontstaan doordat politici, bankiers en bureaucraten verkeerd beleid gevoerd hebben. Wie heeft er nu gelijk?

“Michael Sandbu en ik hebben een fundamenteel verschil van mening. Hij zal het volledig eens zijn met het deel van mijn boek waarin ik praat over het verkeerde beleid van bezuinigingen en structurele hervormingen. Maar we verschillen van mening als het om de rol van het systeem gaat. Zolang economieën vastzitten aan de convergentiecriteria en er geen gemeenschappelijk depositogarantiestelsel is, kan zelfs de perfecte beleidsmaker de muntunie niet laten slagen. Er is een systeem gecreëerd waardoor de Europese economieën uit elkaar bewegen. Dat laat ik zien en dat is de hoofdlijn van mijn boek.”

Juncker heeft een paar jaar terug gezegd dat Europa een geschiedenis van crises heeft. Daardoor worden nieuwe instituties gecreëerd om die crises op te lossen. Dat is toch ook een antwoord?

“Ik had laatst een discussie met een aantal economen, onder wie Marcus Brunnermeier, die precies om die reden optimistisch was. Hij heeft een heel interessant boek over dit onderwerp geschreven: *The euro and the battle of ideas* [Brunnermeier *et al.*, 2016]. Hij denkt dat Europa datgene zal doen wat nodig is als er een volgende crisis is. In mijn optiek is dat een nogal extreme crisispolitiek, die de meeste risicoaverse, rationele mensen liever zouden willen vermijden. Ik hoop dat hij gelijk heeft, maar ondertussen vraag je mensen om onder die crisis gebukt te gaan. Deze strategie van wachten leidt tot hoge werkloosheid in een hoop landen. Het is voor de mensen in die landen dus geen kosteloos beleid, maar juist een heel duur beleid.”

Misschien weten de Europese leiders in hun achterhoofd dat ze de noodzakelijke hervormingen die u voorstelt niet kunnen uitleggen aan het electoraat?

“Ik denk eigenlijk dat veel van de Europese senior officials met wie ik gepraat heb, in het bijzonder in de noordelijke landen, als nationale politici denken. Ze weten dat er geldoverdracht van rijke naar arme landen noodzakelijk is. De maatregelen die er genomen moeten worden, komen daar op neer. Duitsland is het meest uitgesproken in zijn mening dat Europa geen transferunie is, maar in feite hoor je het van bijna elk Noord-Europees land.”

Voor veel Noord-Europeanen is het probleem met de PIIGS simpel. Van 2000 tot 2008 ging er geld naar het zuiden dat goed geïnvesteerd had moeten worden. Dat is niet gebeurd, waardoor ze, nu de markt zich tegen hen keert, geen middelen hebben om hun schuld af te betalen. Daarom moeten ze nu op de blaren zitten.

“Behalve in Griekenland heeft de private sector hier schuld. Maar dat komt weer neer op het onjuiste geloof dat de private sector goed zou werken. Met de introductie van de euro is het makkelijker geworden voor internationale investeerders om te investeren in bijvoorbeeld Italië of Spanje. Er kwam meer ruimte voor markten om inefficiënt te handelen. De euro was niet de enige oorzaak, maar wel een belangrijke factor die bijdroeg aan die onbalans.

De les die ik daaruit zou trekken is dat je het verleden moet laten rusten. Als je de euro wil laten slagen moet je handelen in het heden. En als je vooruit wil kijken, moet je je realiseren dat markten soms irrationeel en wispelturig zijn. Als je dat wil vermijden kan je maar beter goede controlemechanismen invoeren.”

U zegt dat het destructieve hervormingsbeleid en de maatregelen die voor de Grieken en andere landen zo pijnlijk waren, tijdens de crisis opzettelijk op die manier opgelegd zijn. De Griekse melk werd bijvoorbeeld duurder gemaakt zodat de Nederlanders hun eigen melk in Griekenland konden afzetten, zo schrijft u. Daarnaast beweert u dat het beleid mogelijk tot doel had om linkse overheden af te zetten. In hoeverre denkt u dat dat opzettelijk was?

“Daar hadden Dijsselbloem en ik een kleine discussie over, zoals je je kunt voorstellen. Het was zo'n vreemd voorval. De Trojka bleek bezorgd over de prijs die de Grieken betaalden voor melk. Waarom kiest de Trojka, van alle dingen waar ze zich druk over konden maken, juist de melk? Waarom dachten ze dat het veranderen van de definitie van verse melk van vier naar tien dagen een fundamentele verandering in de aard van de Griekse samenleving en economie teweeg zou brengen? Goed economisch beleid is gebaseerd op prioriteiten. Ik weet niet of mijn verhaal juist is en ik wil niemand beschuldigen, maar dit is toch vreemd.”

Het is een illustratie bij uw verhaal waarin u aangeeft dat de bezuinigingen opzettelijk op deze manier zijn opgelegd.

“Iedereen die verstand heeft van economie, weet dat je een depressie krijgt als je een land, zonder wisselkoersbeleid, vraagt om van vijftien procent primair tekort een zes procent primair surplus te maken. Daar heeft de Trojka om gevraagd, maar ze hebben het niet gekregen. De Grieken gingen uiteindelijk van vijftien procent naar nul procent. Nog steeds een verbazingwekkende prestatie. Maar ze kregen wel een depressie.”

Prestatie? Er is anders nauwelijks hervormd.

“Maar zelfs met hervormingen was het niet gelukt. Er is niets wat de Grieken hadden kunnen doen dat die fiscale omwenteling mogelijk had gemaakt. Dat gaat allemaal terug op de theorie van hervormingen: denk je dat een depressie de beste tijd is om bepaalde hervormingen door te voeren?”

Het gaat om het volgende: als je een vastomlijnd idee hebt van wat goed economische beleid is, als je bijvoorbeeld denkt dat de welvaartsstaat geen goede economische staatsinrichting is, dan vind je dat een centrum-linkse of linkse regering slecht economisch beleid voert. En dan moet die verdwijnen. Op een gegeven moment zei Mario Draghi in een interview met de *Financial Times* dat het falen van de eurozone bewezen heeft dat de welvaartsstaat niet werkt. Ik vind dat het niet laat zien dat de welvaartsstaat niet werkt, maar dat de euro niet werkt. Noorwegen en Zweden werken bijvoorbeeld perfect als welvaartsstaat zonder de euro.

Voor sommigen was het heel duidelijk dat dit een strijd over politiek was. En je ziet het ook in de kwestie rond arbeidsmarktflexibiliteit, dat is vaak een dekmantel voor het verlagen van lonen. Als dat zo is, dan is het gewoon een verdelingsoorlog.

Het verhaal van de euro klopt niet. Mensen kregen in 1992 te horen dat de euro een hogere levensstandaard zou brengen. En dan vertelt Europa de burger nu dat ze een lagere levensstandaard moeten accepteren, en dat ze gekort worden op hun loon en uitkeringen. De mensen zullen zeggen: voor de euro was het zo slecht nog niet, en nu het systeem is verbeterd met de euro, is mijn levensstandaard omlaag gegaan.

Deze intellectuele inconsistentie, tussen enerzijds te horen krijgen dat de euro vooruitgang brengt en anderzijds dat je lagere lonen en een verzwakking van de welvaartsstaat moet accepteren om de euro te laten slagen, leidt naar het echte gevaar: het opent de deur voor populisme.”

Wij hebben op de redactie al een flinke stapel boeken gezien over de problemen die de euro heeft, waarom het project mislukt is en wat er nu gedaan moet worden. U bent dus relatief laat. Was er een wake-up-call voor u?

“Hoe langer de crisis duurde, hoe meer ik ervan overtuigd raakte dat er echt een fundamenteel probleem was. Ik denk niet dat de andere boeken echt tot de kern kwamen van wat de fouten in de structuur waren en hoe de euro de verschillen tussen landen deed toenemen. De vraag is: is slecht beleid de oorzaak van het probleem, of is er een structurele oorzaak?”

Is dat de reden dat u het boek heeft geschreven?

“Dat was één van de redenen. Vanuit een academisch standpunt was de euro een van de meest interessante experimenten: het was een real-life-experiment waarin de voorspellingen die sommigen deden zijn uitgekomen en andere weer niet. Daarnaast denk ik niet dat iemand zich echt realiseerde hoe divergent het systeem was. Ons economisch systeem bleek veel complexer dan dat van de eenvoudige economische modellen: het simpele model van vraag en aanbod voldeed niet. Zo bleek de voorspelling dat geld van rijke naar arme landen stroomt verkeerd, want geld stroomt van de armen naar de rijken. En begrijpen hoe dat mogelijk is, die ‘antizwaartekracht’, is een interessante vraag. Ik heb geprobeerd daar een antwoord op te geven en heb in de tussentijd veel geleerd.

Maar wat mij beweegt? Ik zie de Europese welvaartsstaat altijd als het model waar Amerika naar zou moeten streven. Als mensen nu zeggen dat we hebben laten zien dat de welvaartsstaat niet werkt, dan vernietigt dat het model waarvan ik denk dat de Verenigde Staten ernaar toe zouden moeten bewegen.”

Dus u schrijft dit boek om te bewijzen dat deze mensen het verkeerd hebben?

“In a way.”

En om zo te beweren dat het Europese model nog steeds een waardevol model is voor de Verenigde Staten?

“Dat klopt. Het Europese sociale model is een belangrijk model. Niet alleen voor de Verenigde Staten, maar ook als je naar opkomende markten kijkt die zich afvragen wat ze moeten doen. Zij hebben socialisme en neoliberalisme geprobeerd, maar dat werkte niet. Nu vragen ze zich af: Wat moeten we doen? Naar welk model moeten we ons ontwikkelen? Ik denk dat het Europese sociale model een model is dat kán werken. Het is heel belangrijk dat het werkt.”

LITERATUUR

Brunnemeier, M.K., H. James en J.P. Landau (2016) *The euro and the battle of ideas*. Princeton: Princeton University Press.

Sandbu, M. (2015) *Europe's orphan: the future of the euro and the politics of debt*. Princeton: Princeton University Press.

Stiglitz, J.E. (2016) *De euro: hoe de gemeenschappelijke munt de toekomst van Europa bedreigt*. Amsterdam: Atheneum.

Nobelprijs voor contracttheorie

De prijs van de Zweedse Rijksbank voor Economische Wetenschappen ter nagedachtenis aan Alfred Nobel (meestal kortweg Nobelprijs genoemd) gaat dit jaar naar de Brit Oliver Hart (Harvard University) en de Fin Bengt Holmström (MIT) voor hun bijdragen op het gebied van contracttheorie.

**JOSSE
DELFGAAUW**
Universitair hoofd-
docent aan de
Erasmus Universiteit
Rotterdam

Contracttheorie beantwoordt de vraag hoe een contract vormgegeven moet worden zodat partijen met verschillende belangen tot een vruchtbare samenwerking kunnen komen (Laffont en Martimort, 2002). Hart en Holmström hebben belangrijke theoretische inzichten geleverd over contracten en eigendomsrechten, die nu tot de kern van vakgebieden als finance, accounting, organisatie-economie, beleidseconomie en marktordening behoren, en ook relevant zijn voor huidige (beleids)discussies.

PRESTATIEMAATSTAVEN

Holmström heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het begrip van het klassieke principaal-agent-model. In dit model kan een agent inspanningen leveren die waardevol zijn voor de principaal. Voorbeelden zijn een CEO die in opdracht van aandeelhouders de winstgevendheid van het bedrijf kan verbeteren of winkelmedewerkers die namens een bedrijf goede service kunnen bieden. De belangen van de principaal en de agent kunnen op elkaar kunnen worden afgestemd door de inspanningen van de agent te belonen. Contractuele afspraken over deze inspanningen zijn echter vaak onmogelijk, omdat ze niet meetbaar zijn. Maar prestatie maatstaven die gerelateerd zijn aan de inspanningen, zoals de winst van het bedrijf of de omzet van de winkel, zijn dat wel. Gebruik van dergelijke prestatie maatstaven maakt de beloning van de agent ook afhankelijk van factoren waarover de agent geen controle heeft. De optimale beloning is dan een afweging tussen afstemming van belangen en onzekerheid voor de agent.

Holmström (1979) laat zien dat iedere prestatie maatstaf die extra informatie geeft over de inspanningen van de agent gebruikt zou moeten worden. Dit staat bekend als het *informativeness principle* en heeft verrassende impli-

caties: zo is het optimaal om ook een prestatie maatstaf te gebruiken die niet gerelateerd is aan de inspanningen van de agent, maar wel aan de externe factoren die andere gebruikte maatstaven beïnvloeden. Als de beloning van een CEO deels afhangt van de beurskoers, dan zou er gecorrigeerd moeten worden voor de gemiddelde koers van vergelijkbare bedrijven. Hierdoor wordt het effect van brede macro-economische ontwikkelingen uit de beloning van de CEO gefilterd, waardoor er een directere relatie tussen inspanningen en beloning ontstaat.

Dit principe is nog niet overal doorgedrongen. Bedrijven met een zwakke corporate governance-structuur belonen CEO's ook voor prestaties die uitsluitend het gevolg zijn van veranderingen in wisselkoersen of sectorbrede trends (Bertrand en Mullainathan, 2001). Dergelijke beloningen dienen voornamelijk het belang van de CEO en niet dat van de aandeelhouders.

MANIPULATIE VAN PRESTATIEMAATSTAVEN

Een tweede probleem tussen agent en principaal is dat van *multi-tasking*. Dit ontstaat wanneer de agent meerdere taken heeft, waarbij de prestaties van een deel van de taken niet of nauwelijks meetbaar zijn. Het meten en belonen van prestaties op een deel van het takenpakket verstoort dan de verdeling van de tijd en aandacht, ten koste van de taken die slecht meetbaar zijn. Dit dilemma werd al eerder mooi verwoord in de titel van Kerr's artikel *On the folly of rewarding A, while hoping for B* (Kerr, 1975). Holmström en Milgrom (1991) stellen dat als belangrijke taken moeilijk meetbaar zijn, de beloning op andere – beter meetbare – taken navent lager moet zijn. Als de kwaliteit belangrijk is voor de organisatie maar moeilijk te meten is, dan mogen werknemers dus niet hard worden afgerekend op lage kwantiteit.

Een variant van dit probleem ontstaat wanneer werknemers de prestatie maatstaf kunnen manipuleren, door op oneigenlijke wijze gemeten prestaties te verhogen. Het recente schandaal met sjoemelsoftware in de diesels van Volkswagen is een prachtig voorbeeld: onder grote druk om schonere dieselmotoren te maken, werd software toegevoegd die de motor alleen tijdens de test schoner liet draaien. Een belangrijke boodschap van zowel Holmström (1979) als Holmström en Milgrom (1991) is dat bij iedere vorm van contractuele prestatie afspraken de kwaliteit van de prestatie maatstaven cruciaal is. Beter prestatie maatstaven leiden

tot minder onzekerheid en verstoring. Hierdoor kunnen betere afspraken worden gemaakt, met sterkere financiële prikkels, wat leidt tot hogere waarde van de transactie.

GEBREK AAN PRESTATIEMAATSTAVEN

Soms ontbreekt een prestatie maatstaf die gebruikt kan worden in een contract, bijvoorbeeld omdat het voor een externe partij niet mogelijk is om te bepalen of er aan de afspraken is voldaan. Wat rest zijn contractuele afspraken over eigendom van productiefactoren. Eigendom geeft een partij het recht te bepalen of de productiefactor gebruikt wordt in een transactie. Dit is gerelateerd aan de klassieke vraag van Coase (1937): waarom worden bepaalde transacties binnen een organisatie uitgevoerd, en andere transacties op de markt tussen organisaties?

Grossman en Hart (1986) bestuderen de optimale verdeling van eigendomsrechten in een situatie waarbij meerdere partijen taakspecifieke investeringen kunnen doen die de waarde van de productiefactoren verhogen. Nadat er geïnvesteerd is, heronderhandelen de partijen over de voortzetting van de relatie. Daardoor ontstaat *hold-up*: bij het bepalen van de hoogte van taakspecifieke investeringen anticiperen de partijen dat een deel van de waarde die de investering creëert naar de andere partij zal gaan bij de heronderhandeling. Hierdoor zullen ze minder investeren. Grossman en Hart (1986) stellen dat het bezit van cruciale productiefactoren een sterkere onderhandelingspositie geeft. Het is optimaal om (meer) eigendomsrechten toe te kennen aan de partij die met haar investering meer waarde genereert. Hart en Moore (1991) voegen hieraan toe dat als de eigendomsrechten niet overdraagbaar zijn – zoals bij investeringen in menselijk kapitaal – de eigendomsrechten van wel-overdraagbare productiefactoren toegekend moeten worden aan de personen die in menselijk kapitaal kunnen investeren, zodat zij sterker staan bij latere onderhandelingen. Het artikel van Grossman en Hart (1986) is overigens niet alleen invloedrijk maar ook ondoorgrondebaar. Een toegankelijker uiteenzetting van deze theorie is te vinden in Gibbons (2005).

Een deel van de discussie over de marktstructuur op het spoor is hierop terug te voeren. ProRail investeert in de aanleg en onderhoud van het spoorwagennet, waarbij de baten van de investeringen deels bij de NS vallen. Tegelijkertijd heeft de NS via de dienstregeling en het gekozen materieel invloed op de kosten van onderhoud en aanleg. Een implicatie uit het werk van Hart is dat het samenvoegen van NS en ProRail niet per definitie tot verbeteringen zal leiden. Bij de investeringen in het spoor zal het belang van NS dan groter worden, wat kan leiden tot meer investeringen. Maar ook tot minder taakspecifieke investeringen in kennis over de infrastructuur, omdat een groter deel van de waarde van deze investeringen wegvloeit naar het NS-deel van het samengevoegde bedrijf.

Hart *et al.* (1997) analyseren met dit raamwerk wanneer private bedrijven bepaalde publieke taken, zoals onderwijs of de aanleg van infrastructuur, beter kunnen uitvoeren dan overheidsorganisaties. De uitvoerder kan taakspecifieke investeringen doen waarvoor geen prestatie maatstaven zijn. Een private uitvoerder heeft sterkere prikkels om de kwaliteit te verbeteren dan een publieke uit-

Oliver Hart

Bengt Holmström

voerder, maar kan ook te sterke prikkels hebben om kosten te reduceren. De optimale keuze tussen publieke of private uitvoering is dan een afweging tussen te weinig investeringen in kwaliteit en te veel investeringen in kostenbesparing.

GENUANCEERDE AFWEGINGEN

Een terugkerend thema in het werk van Hart en Holmström is dat de optimale organisatie van een transactie tussen partijen met verschillende belangen altijd een afweging is tussen verschillende argumenten. Welke van deze argumenten het zwaarste weegt, is afhankelijk van de specifieke situatie, er is geen *one-size-fits-all*. Mensen die principieel voor- of tegenstander zijn van prestatiebeloning of van meer of minder overheidsbemoediging in de economie doen er daarom goed aan de inzichten van Hart en Holmström eens rustig te laten bezinken.

LITERATUUR

- Bertrand, M. en S. Mullainathan (2001) Are CEOs rewarded for luck? The ones without principals are. *Quarterly Journal of Economics*, 116(3), 901–932.
- Coase, R.H. (1937) The nature of the firm. *Economica*, 4(16), 386–405.
- Gibbons, R. (2005) Four formal(izable) theories of the firm? *Journal of Economic Behavior & Organization*, 58(2), 200–245.
- Grossman, S. en O. Hart (1986) The costs and benefits of ownership: a theory of vertical and lateral integration. *Journal of Political Economy*, 94(4), 691–719.
- Hart, O. en J. Moore (1990) Property rights and the nature of the firm. *Journal of Political Economy*, 98(6), 1119–1158.
- Hart, O., A. Shleifer en R. Vishny (1997) The proper scope of government: theory and an application to prisons. *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1127–1161.
- Holmström, B. (1979) Moral hazard and observability. *Bell Journal of Economics*, 10(1), 74–91.
- Holmström, B. en P. Milgrom (1991) Multitask principal-agent analyses. *Journal of Law, Economics and Organization*, (Papers from the Conference on the New Science of Organization), 7, 24–52.
- Kerr, S. (1975) On the folly of rewarding A, while hoping for B. *Academy of Management Journal*, 18(4), 769–783.
- Laffont, J.-J. en D. Martimort (2002) *The Theory of Incentives*. Princeton: Princeton University Press.

“Een opmerkelijk coherent verhaal”

Joyce Delnoij is vak- en eindredacteur bij ESB en promoveerde op vrijdag 4 november aan de Universiteit Utrecht op haar proefschrift *Auctions with competing sellers and behavioural bidders*. Ze zat niet zo te wachten op aandacht in ESB voor haar proefschrift. Daarom hebben we, als goede collega's, dat voor haar geregeld.

Wat heb je onderzocht?

“Ik heb me de afgelopen jaren beziggehouden met online-veilingen. Het standaardvertrekpunt bij analyses van veilingen is een monopolistische verkoper zoals de overheid, die een enkel schaars goed aan een beperkt aantal rationele en winstmaximaliserende bidders verkoopt. Dit geeft goed de situatie weer bij bijvoorbeeld een veiling van telecomfrequenties, maar is voor online-veilingen een ongelukkig startpunt. De online aangeboden goederen om te veilen zijn vaak niet schaars en dus zijn de verkopers vaak geen monopolist. Ook kunnen verkopers de goederen op meerdere manieren en via verschillende sites te koop aanbieden. En tot slot worden de goederen veelal gekocht door consumenten die niet alleen hun winst maximaliseren, maar ook door emoties worden gedreven.”

Heeft het niet gelden van deze aannames grote invloed op de veiling?

“Nogal. De standaardtheorie stelt dat de verkoper de regels van de veiling bepaalt aan de hand van de risicoaversie van de bidders. Als bidders risicoavers zijn, is het voordelig voor de verkoper om voor een eerste-prijsveiling te kiezen, waarbij iedereen één maal een gesloten bod mag uitbrengen en diegene met het hoogste bod wint. Dat is voordelig omdat bidders die risicoavers zijn het risico dat ze aan het eind van de veiling met lege handen staan willen afkopen. Als bidders niet risicoavers zijn, schakelt de verkoper over naar een tweede-prijsveiling, waarbij biedingen open zijn en de hoogste bidder in feite het een-na-hoogste

JOYCE DELNOIJ

Joyce Delnoij is vak- en eindredacteur bij ESB en promoveerde op vrijdag 4 november

bod betaalt. Het resultaat is dat de bidders een prijs bieden die gelijk is aan het nut dat ze aan het goed ontlenden.

We weten dat veel consumenten risicoavers zijn, en toch komt de tweede-prijsveiling online het vaakst voor. Ik laat in mijn proefschrift zien dat er een *mixed strategy* ontstaat waarin beide veilingsoorten naast elkaar bestaan als bidders kunnen kiezen aan welke veiling ze deelnemen. Het aandeel bidders dat voor een tweede-prijsveiling kiest, neemt toe naarmate de absolute risicoaversie van de bidders sterker afneemt. Het soort veiling dat in isolatie beschouwd de hoogste opbrengsten heeft voor de verkoper, kan een stuk minder optimaal zijn als bidders ook aan een andere veiling mee kunnen doen om het product te kopen.”

Dus je proefschrift staat helemaal vol met definities, stellingen en bewijzen?

“Nee hoor, alleen mijn tweede en vierde hoofdstuk. Wat ik net heb gezegd, is mijn tweede hoofdstuk. Mijn derde hoofdstuk

is een laboratoriumexperiment dat uitzoekt hoe mensen omgaan met veilingen waarbij er een *koop-nu*-optie is, waarmee ze de veiling kunnen beëindigen en het goed direct kunnen kopen tegen een hogere prijs. Mijn vierde hoofdstuk breidt de standaardtheorie op een andere manier uit dan in mijn tweede hoofdstuk: het voegt de sociale component toe. In hoeverre beïnvloedt sociale competitie van andere bidders het biedgedrag? We blijken ons behoorlijk op te kunnen laten juttunen.”

Je werk klinkt redelijk divers. Wat zei de oppositie eigenlijk?

“Een opmerkelijk coherent verhaal.”

Gefeliciteerd.

“Dank je.”

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Hoofdredeacteur: Jasper Lukkezen
Eindredacteur: Joyce Delnoij
Redacteur: Ruben van Oosten, Paul Metzmakers
Redactiemedewerkers: Gertjan Dordmond, Matthijs Hut
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie

Uitgever: Mildred Hutten

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A.C. Meijdam, J. Plantenga, P. Vergauwen en W.F.C. Verschoor

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep. De Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde is houder van de merknaam ESB. Foto's: Hollandse Hoogte / Bob Bronshoff, Steven Senne, Michael Dwyer; iStock / kasto80, g-stockstudio, Antonio Guillem, Wi6995, bush-ton3, Lekkyjustdoit, Redlinevector, Anastasiia_New; Flaticon / Freepik, OCHA, Flaticon; Jos Kuklewski; Strip Van Zanten: Roger Klaassen

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonneren

U kunt een abonnement direct online afsluiten. Ga hiervoor naar www.esb.nu/service/abonneren.

Adverteren

Neem contact op met Jeannette van Zeijst, 020 592 86 35, jeannette.van.zeijst@fdmediagroep.nl

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam

Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173,
1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB

22 dec., 12 jan., 9 feb., 9 mrt., 13 apr., 11 mei, 15 jun., 13 jul., 10 aug., 7 sep., 12 okt., 16 nov., 21 dec.

Debat gemist? Kijk voor het verslag op fd.nl/economendebat

Op woensdag 2 november vond het Nationale Economendebat plaats. Over de invloed van globalisering op onze samenleving en het behoud van de internationale concurrentiepositie van Nederland. Benieuwd naar de uitkomsten? Of wilt u het debat terug luisteren? Kijk voor het verslag, inclusief fotoreportage op fd.nl/economendebat

Een initiatief van: _____

fd.

BNP PARIBAS

The bank for a changing world

